تېررورلۇقنىڭ ربتورىكى

جانەر تاسلامان

Dr Taslaman

تەرجىمە قىلغۇچى: ئەنۋەر ھاجى مۇھەممەد

Çeviren: Enver Mehmet

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز.....3
«تېررورلۇق» ئۇقۇمىنىڭ رېتورىكىلىق قوللىنىلىشى.....6
«جىھاد» ئۇقۇمىنىڭ رېتورىكىلىق قوللىنىلىشى.....12
«جىھاد» ئۇقۇمىنىڭ قۇرئاندىكى مەنىسى.....15
قۇرئان ۋە ئۇرۇش ئەخلاقى.....21
قۇرئانغا كۆرە كېلىشىم تۈزۈش ۋە ئالاقە خاراكتېرلىك ھەرىكەت.....28
مەنبە بولۇش بىلەن سەپەرۋەر قىلغۇچى ئامىل بولۇش ئوتتۇرىسىدىكى پەرق.....32
پەۋقۇلئاددە جىددىي ئەھۋال مۇستەسناسى.....37
پايدىلانمىلار.....41

كىرىش سۆز

2001-يىلى 11-سېنتەبىردە دۇنيا سودا مەركىزى «قوش مۇنارى» نىڭ ئۆرۈلۈپ چۈشۈشى پۈتۈن دۇنيا كۆرەلەيدىغان نەق مەيدان تارقىتىشىدا كۆرسىتىلگەندىن كېيىن، دۇنيا مىقياسىدا «تېررورلۇق» ۋە «جىھاد» ئاتالغۇلىرى ئىنتايىن كۆپ ئىشلىتىلىدىغان بولدى. بۇ كىتابتا، بۇ ئاتالغۇلار بىلەن كۆزدە تۇتۇلغان مەلۇم ۋەقەلەردىن كۆرە، بۇ ئاتالغۇلارنىڭ ئۆزى مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. ئاممىنى مەلۇم مەنپەئەتلەر يۆنىلىشىدە يېتەكلىمەكچى بولغانلار، بۇنى تىلنىڭ قوللىنىلىش ئۇسۇلىدا يېتەكلەش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا تىرىشماقتا. تىلغا ئېلىنغان ئاتالغۇلارغا مۇناسىۋەتلىك رېتورىكىنىڭ (ناتىقلىق سەنئىتىنىڭ) يارىتىلىش سەۋەبىنىڭمۇ مۇشۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بۇ كىتابتا كۆرسىتىپ بېرىشكە تىرىشتىم.

بۇ كىتابتا، «رېتورىكا» سۆزى ئارقىلىق تىلنىڭ قايىل قىلارلىق شەكىلده، مەلۇم مەنپەئەتلەرنى، بولۇپمۇ سىياسىي نىشانلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن قوللىنىلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بىر ئىدىئولوگىيەنى ۋە بىر پىكىرنى كۈچلۈك قىلىشنى ياكى ئۇنىڭغا تەرەپتار تېپىشنى خالايدىغانلار ئاممىنى قايىل قىلىشقا مەجبۇردۇر. بۇ قايىل قىلىش ئىشى بەزىدە مېدىيا گۇرۇپپىلىرىنىڭ كۈچلۈك تەشۋىقاتى بىلەن بولسا، بەزىدە سىياسىي ياكى دىنىي ئورگانلارنىڭ جەلپكار شەخسلىرى ۋە خەلق ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلىقى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. بۇ خىل ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسىده «رېتورىكا» قايىل قىلىش خىزمىتىنىڭ مۇھىم بىر قىسمىدۇر. ئەمما «ھەقىقەت» نىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىش ئۈچۈن رېتورىكىغا تەسلىم بولماستىن، «تېررورلۇق» ۋە «جىھاد» ئۇقۇملىرىنىڭ پەلسەپەۋى تەھلىلىنى قىلىشىمىز كېرەك. بىز دەۋاتقان ئۇقۇملاردىن بىرى بولغان «جىھاد» تېئولوگىيە (ئىلاھىيات) بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر ئۇقۇم بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئۇقۇمنى ئايرىم بىر تېئولوگىيەلىك باھالاش زۆرۈردۇر. ئىنسانلار رېتورىكا يامغۇرى ئاستىدا، سۆز ئويۇنلىرى بىلەن «ھەقىقەت» پەيدا قىلىشقا

ئۇرۇنۇۋاتقان بىر مۇھىتتا، رېتورىكا قۇربانىغا ئايلىنىپ قالماسلىق ئۈچۈن، بۇ خىل پەلسەپەۋى ۋە تېئولوگىيەلىك باھالاشلارغا مۇھتاجمىز. بۇ كىتابمۇ دەل مۇشۇ ئېھتىياج ئۈچۈن يېزىلدى.

بۇ يەردە «تېررورلۇق» ئۇقۇمىنى مۇھاكىمە قىلىش بىلەن بىرگە، «جىھاد» ئۇقۇمىنى تەھلىل قىلىشقا تېخىمۇ كەڭ ئورۇن ئاجراتتىم. قۇرئاندا «جىھاد» ئۇقۇمىنىڭ قانداق قوللىنىلغانلىقىنى، بەزى مەزھەپلەرنىڭ «جىھاد» نى قۇرئاننىڭ روھىغا خىلاپ ھالدا تەپسىر قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىشكە تىرىشتىم ۋە قۇرئان نۇقتىئىنەزىرىدىن «ئۇرۇش ئەخلاقى» تېمىسىنى يورۇتۇپ بەردىم. بۇ تېمىلارنى، ئەخلاق پەلسەپەسىدە مۇھىم ئورۇنغا ئىگە بولغان كانت (Kant)، راۋلس (Rawls)، خابېرماس (Habermas) قاتارلىق پەيلاسوپلارنىڭ پىكىرلىرىدىن پايدىلىنىپ تۇرۇپ تەھلىل قىلدىم. شۇ ئارقىلىق پەلسەپە بىلەن تېئولوگىيەنىڭ بىر-بىرىگە يانداش ئۇقۇملىرىنى بىر كىتابتا بىرلەشتۈرۈشكە تىرىشتىم.

بۇ كىتابتا، پەلسەپەنىڭ كىشىلەر دائىم خاتا ئويلىۋالغاندەك ئابستراكت تېمىلار بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك ئەمەسلىكىنى، بۈگۈنكى دۇنيادا ئىنسانلارغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان ئەڭ مۇھىم مەسىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك پەلسەپەۋى تەھلىلنىڭ قانچىلىك مۇھىم ئىكەنلىكىنى مىسال بىلەن كۆرسىتىشكە تىرىشتىم. دۇنيا تىنچلىقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، سىياسىي مەنپەئەتلەر بىلەن يېتەكلىنىدىغان رېتورىكىنىڭ توختىتىلىشى كېرەكلىكىگە ۋە دۇنيا تىنچلىقىغا باردىغان يولدا پەلسەپەگە مۇھىم بىر ۋەزىپە چۈشىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن. كىتابىمنىڭ مۇھىم بىر قىسمىنى توكيو ئۇنىۋېرسىتېتىدا زىيارەتچى ئالىم بولۇپ تۇرغان مەزگىلىمدە تاماملىدىم. توكيو ئۇنىۋېرسىتېتىغا ۋە ئۇ يەردىكى خىزمەتدىشىمنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا تۆھپە قوشقان قىممەتلىك ئالىملاردىن ماساتاكا تاكېشىتا ۋە ھارۇن ئانايغا تەشەككۈر ئېيتىشنى بۇرچۇم دەپ بىلىمەن. بۇ كىتابنى ئوقۇۋاتقان سىز قەدىرلىك ئوقۇرمەنلىرىمىزگىمۇ قىزىقىشىڭلار ئۈچۈن تەشەككۈر ئېيتىمەن؛ تەنقىد ۋە باھالىرىڭلارنى www.canertaslaman.com ئىنتېرنېت ئادرېسىدا كۈتىمەن.

بۇ كىتابنىڭ مەقسىتى، «تېررورلۇق» ۋە «جىھاد» ئۇقۇملىرىنىڭ رېتورىكا سۈپىتىدە قوللىنىلىشىنىڭ كەلتۈرۈپ چىقارغان مەسىلىلىرىنى ۋە بۇ رېتورىكىلارنىڭ مەدەنىيەتلەر ئارا ئالاقە جەريانىنىڭ ئورنىتىلىشىغا قانداق توسالغۇ بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىشتۇر. بۇ ئەسەردە «رېتورىكا» سۆزى بىلەن كۆزدە تۇتۇلغىنى، تىلنىڭ قايىل قىلارلىق شەكىلدە، مەلۇم مەنپەئەتلەرنى، بولۇپمۇ سىياسىي نىشانلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن قوللىنىلىشىدۇر.

«سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى» نىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن تەڭ، دۇنياۋىلىشىشنىڭ ئالدىدىكى بارلىق توسالغۇلار يوقالدى دەيدىغان ئۈمىدۋارلىق كەيپىياتى ھۆكۈم سۈرگەن ئىدى. بىراق، «پاندورانىڭ قۇتىسى» 2001-يىلى 11-سېنتەبىردە ئېچىلدى؛ دۇنياۋىلىشىشنىڭ گىگانىت سموۋولى سۈپىتىدە كۆرۈنىدىغان ئامېرىكىنىڭ يۈرىكىدىكى ئىككى مۇنار بىلەن بىرگە ئۈمىدۋارلىق كەيپىياتىمۇ گۈمۈرۈلۈپ چۈشتى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، 1991-يىلى يۈز بەرگەن پارس قولتۇقى ئۇرۇشى سەۋەبىدىن ھۆكۈم سۈرگەن ئۈمىدۋار قاراشقا ئاللىبۇرۇن گۇمان بىلەن قارايدىغان ۋە «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» مەپكۇرىسىنى تەشەببۇس قىلىدىغانلارنىڭ كۆزقارىشى تېخىمۇ ئالدىنقى ئورۇنغا ئۆتتى. بۇ ۋەقە دىن پەلسەپەسىدىن سىياسەت پەلسەپەسىگىچە، تىل پەلسەپەسىدىن ئەخلاق ۋە تەپسىرشۇناسلىققىچە، خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردىن تېئولوگىيەگىچە بولغان نۇرغۇن ساھەلەردە بەس-مۇنازىرە قوزغىدى.

كىتابنى، دېررىدا (Derrida) نىڭ 11-سېنتەبىر ھۇجۇملىرىنى شەرھلىگەندە قىلغان سۆزلىرىدىن بىر نەقىل كەلتۈرۈش بىلەن باشلاشنى خالايمىز: «بىر پەيلاسوپ، ‹چۈشىنىش› بىلەن ‹قانۇنلاشتۇرۇش› نى بىر-بىرىدىن ئايرىش ئۈچۈن، يېڭى بىر ئۆلچەم ئىزدەيدىغان كىشى بولۇشى كېرەك. بىر كىشى ئۇرۇشقا ياكى تېررورلۇققا سەۋەب بولغان مەلۇم ۋەقەلەر زەنجىرىنى ياكى گۇرۇھلارنى (باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرىنى) توغرا قىلدى دېمەستىن، ئۇلارنى لەنەتلەپ ياكى يېڭى گۇرۇھلارنى پەيدا قىلىشقا ئۇرۇنۇپ، شۇ يوسۇندا تەسۋىرلەپ بېرەلەيدۇ، چۈشىنەلەيدۇ ۋە چۈشەندۈرەلەيدۇ. بىر كىشى مەلۇم تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى (دۆلەت تېررورلۇقى بولسۇن ياكى بولمىسۇن) ئۇلارنى

ئوتتۇرىغا چىقارغان ھەتتا قانۇنلاشتۇرغان شارائىتلارغا سەل قارىماستىن، شەرتسىز ھالدا لەنەتلىيەلەيدۇ.»

«تېررورلۇق» ئۇقۇمىنىڭ رېتورىكىلىق قوللىنىلىشى

بىر تەتقىقاتتا تېررورلۇقنىڭ 109 خىل ئوخشىمايدىغان ئېنىقلىمىسى بارلىقى بايقالغان. بۇگۈنكى كۈندە تۆۋەندىكىدەك ئىپادىلەرگە ئىنتايىن كۆپ ئۇچرايمىز: «تېررورلۇقنىڭ ھەقىقىي ئېنىقلىمىسى...»، «ئەسلى تېررورلۇق... قىلغانلاردۇر»، «ئۇلار بىزنى تېررورچى دەيدۇ، ئەمەلىيەتتە بولسا...». بۇ ئېنىقلىمىلارنىڭ ھەممىسىدە، «تېررورلۇق»، خۇددى پلاتونچە بىر «ئىدىيە» دەك ۋە ئۇنىڭ «ھەقىقىي مەنىسى» نى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغىنىمۇ خۇددى ئۇنىڭ «ئىدىيەسى» دەك مۇئامىلە قىلىنماقتا. ئەسلىدە ۋىتگېنشتېين (Wittgenstein) نىڭ كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، تىلنىڭ، جەمئىيەت تەرىپىدىن ئورتاقلىشىلىدىغان ۋە جەمئىيەت ئىچىدە ئۆگىنىلىدىغان بىر «قوراللار» توپلىمى ئىكەنلىكىنى ۋە ھەممىمىزنىڭ غايەت زور تىل ئويۇنىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىمىزنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز كېرەك. تىلنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىق قۇرۇلمىسىنى چۈشەنگەندىن كېيىن، تېررورلۇقنىڭ ئېنىقلىمىسىغا ئائىت جۈملىلىرىمىزنى مۇنداق تۈزەتسەك بولىدۇ: «ئىنسانلار تېررورلۇق سۆزى بىلەن ئادەتتە شۇنى كۆزدە تۇتىدۇ...»، «FBI نىڭ ئېنىقلىمىسىغا كۆرە تېررورچىلار...» ياكى «ھىزبۇللاھنىڭ ئېنىقلىمىسىغا كۆرە تېررورچىلار...». بۇ خىلدىكى ئىپادىلەر، تېررورلۇق ئېنىقلىمىلىرىنىڭ ھەممىسىدە مەسىلە بارلىقىنى، ھەممىسىنىڭ مەلۇم مەنپەئەتلەر ۋە ئىدېئولوگىيەلەر بىلەن باغلانغانلىقىنى ھېس قىلىشىمىز ئۇچۇن يېتەرلىك. فۇكو (Foucault) ئېيتقاندەك، بىز ھازىر «ھەقىقەتنىڭ كۈچ ۋاستىسى بىلەن ئىشلەپچىقىرىلىشىغا دۇچ كېلىۋاتىمىز.» كۈچنىڭ بىر ۋاستە سۈپىتىدە قوللىنىلىش يوللىرىدىن بىرىمۇ تىلنىڭ قانداق قوللىنىلىشى كېرەكلىكىنىڭ تېگىلىشىدۇر.

«تېررورلۇق» ئۇقۇمى تۇنجى قېتىم 1789-يىلىدىكى فرانسىيە ئىنقىلابى مەزگىلىدە كۆنتەرتىپكە كەلگەن. بىزنىڭ كۆندىلىك قوللىنىشىمىزنىڭ ئەكسىچە، بۇ يەردە ياكوبىنلار (Jacobins) تەرىپىدىن قوللىنىلغان «تېررورلۇق» ئۇقۇمى ئىجابىي مەنىگە ئىگە ئىدى، چۈنكى ياكوبىنلار ئۆزلىرى ئوتتۇرىغا قويغان «تېررورلۇق»نى، يەنى زوراۋانلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەرىكەتلەرنى، تىنچلىققا تولغان بىر مۇھىتقا يېتىش ئۈچۈن زۆرۈر دەپ قارايتتى. بۈگۈنكى كۆندە بولسا «تېررورلۇق»، ھەممىمىز ئىنتايىن ياخشى بىلگەندەك، سەلبىي مەنىگە ئىگە. بۇ سۆزنىڭ ھەممە ئادەم ئۆزلىرى بىلەن كۆرەش قىلىۋاتقان رەقىبلىرىنى «تېررورچى» دەپ سۈپەتلەشكە تىرىشماقتا. شۇ سۆزنىڭ، بىر كىشى بەزىلەرگە كۆرە «ئەركىنلىك جەڭچىسى» بولسا، بەزىلەرگە كۆرە «تېررورچى» ھېسابلانماقتا.

مەسىلەن نۇرغۇن كىشىلەر تېررورلۇق تەشكىلاتى دەپ سۈپەتلەيدىغان ھىزبۇللاھنىڭ قۇرغۇچىسى فادلاللاھ مۇنداق دەيدۇ: «ئۆزىمىزنى تېررورچى دەپ قارىمايمىز؛ چۈنكى بىز، تېررورىزمغا ئىشەنمەيمىز. ۋەتىنىمىزنى ئىشغال قىلغانلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىش تېررورلۇق ئەمەس. بىز ئۆزىمىزنى مۇقەددەس ئۇرۇش ئۈچۈن جەڭ قىلىۋاتقان مۇجاھىدلار دەپ قارايمىز.» فادلاللاھ، تەشكىلاتىنىڭ پائالىيەتلىرىنى، «ئەركىنلىك ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىش» دەپ ئېنىقلىما بېرىش ئارقىلىق قانۇنلاشتۇرماقتا.

يەنە بىر تەرەپتىن FBI تېررورلۇققا مۇنداق ئېنىقلىما بېرىدۇ: «تېررورلۇقلۇق بىر قىسىم سىياسىي ياكى ئىجتىمائىي مەقسەتلەر ئۈچۈن، بىرەر ھۆكۈمەتنى، پۇقرالارنىڭ ھەممىسىنى ياكى بىر قىسمىنى قورقۇتۇش ياكى مەجبۇرلاش ئۈچۈن، بىر كىشى ياكى مۇلۇككە قارشى كۈچ ۋە زوراۋانلىقنىڭ قانۇنسىز قوللىنىلىشىدۇر.» FBI نىڭ ئېنىقلىمىسىدا «بىگۇناھ ئىنسانلار» ئورنىغا «پۇقرالار» ئاتالغۇسىنىڭ قوللىنىلىشى ياكى ھۆكۈمەتكە (دۆلەتكە) قارشى ئېلىپ بېرىلغان پائالىيەتلەر نۇقتىسىدىن توختىلىشى FBI نىڭ ئورنى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. تارىخىي نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، تېررورلۇقلۇق ئۇقۇمى تۇنجى قېتىم فرانسىيە ئىنقىلابىدا، دۆلەت يۇرگۈزگەن تېررورلۇقنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلغان. يەنە بىر تەرەپتىن، 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20-ئەسىرنىڭ بېشىغا ئائىت گاگا شەرتنامىلىرى ۋە 1949-يىلى

ئىمزالانغان جەنەۋە شەرتنامىلىرىگە ئوخشاش خەلقئارالىق كېلىشىملەر دۆلەتلەرنىڭمۇ جىنايەت خاراكتېرلىك پائالىيەتلەرگە ئارىلىشىپ قالىدىغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە. شۇنداق بولغاندا، تېررورلۇق؛ قوللانغۇچىلىرىنىڭ كىملىكلىرىدىن ئەمەس، مېتودلىرىنىڭ ۋە قۇربانلىرىنىڭ تەبىئىتىدىن تۇغۇلغان ئەخلاقي بىر مەسىلىدۇر. پۇقرالارغا ھۇجۇم قىلىش ئېتىكا جەھەتتىن ناچار دەپ قوبۇل قىلىنىدۇ؛ چۈنكى قوشۇنلار كۆچلۈك قوراللار ۋە زەمبىرەكلەر بىلەن قوراللانغان بولسا، پۇقرالار ئۇلارغا پەقەت ئاجىز ۋە قۇرۇق قوللىرى بىلەنلا تاقابىل تۇرالايدۇ. ئەمما، يەنە بىر تەرەپتىن يۇقىرى تېخنىكا بىلەن قوراللانغان قوشۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقان نۇرغۇن ئەسكەر ياكى پارتىزانلارمۇ ئەمەلىيەتتە، قوشۇنلارنىڭ قارشىسىدىكى پۇقرالاردىن ئانچە پەرقلىق ئەھۋالدا ھېسابلانمايدۇ؛ چۈنكى ئۇلارمۇ تەرەققي قىلغان بومبارداىمانچى ئايروپىلانلار قارشىسىدا ئوخشاشلا ئاجىز ۋە ئۇمىدسىز ئەھۋالدىدۇر. خابېرماس، بۇ تەڭپۇڭسىزلىق ئوتتۇرىغا چىقارغان ئەخلاقي مەسىلە ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئەمما، ئېلېكترونلۇق كونترول قىلىنىدىغان لايىھە مۆجىزىسى ۋە كۆپ مەقسەتلىك قوللىنىشقا ماس كېلىدىغان باشقۇرۇلىدىغان بومبا توپلىرىنىڭ ھاۋادىكى ۋەيران قىلغۇچ كۈچى بىلەن قۇرۇقلۇقتىكى كلاشىنكوۋ مىلتىقلىرى بىلەن قوراللانغان ساقاللىق، ئىپتىدائىي جەڭچى توپلىرىنىڭ ئاجىز ھالىتى، ئەخلاقي نۇقتىدىن يىرگىنچلىك بىر كۆرۈنۈش سۈپىتىدە تۇرماقتا.»

«تېررورلۇق» ئۇقۇمىنىڭ رېتورىكىلىق قوللىنىلىشىنىڭ ئەڭ قىزىقارلىق مىسالىلىرىدىن بىرى، ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئافغان مۇجاھىدلىرىغا تۇتقان پوزىتسىيەسىدە كۆرۈلگەن. ئامېرىكا ئافغان مۇجاھىدلىرىنى «مۇقەددەس جەڭچىلەر» دەپ ئېلان قىلغان ۋە ئۇلارغا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىشغالىيىتىگە قارشى قىلغان ئۇرۇشىدا ياردەم بەرگەن. تالىبانىنىڭ ھۇجۇملىرى ئامېرىكىنى نىشان قىلىشقا باشلىغاندا بولسا «مۇقەددەس جەڭچىلەر» «تېررورلۇقچىلار» غا ئايلاندى ۋە «تېررورلۇقغا قارشى ئۇرۇش» نىڭمۇ تۇنجى نىشانلىرى بولۇپ قالدى.

ھەر بىر زوراۋانلىق ھەرىكىتى تەرەپلەر ئوتتۇرىسىدا دىيالوگ ئورنىتىلىشىنى تېخىمۇ قىينىلاشتۇرماقتا؛ ھەر بىر پۇقرانىڭ ياكى بىگۇناھ ئىنسانىنىڭ ئۆلۈمى، ئۇلار مەنسۇپ بولغان مىللەت ياكى قەبىلىدىكى ئەزالىرىنىڭ ئىنتىقام تۇيغۇسىنى ئۇلغايتماقتا، ئاقىۋەتتە زەنجىرسىمان شەكىلدىكى قىساس ھەرىكەتلىرى ۋە زوراۋانلىق دولقۇنلىرىغا سەۋەب بولماقتا. ئۆزىنى قوشۇپ پارتلىتىدىغانلار ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان بىر تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇرۇشتا يېقىن بىر تۇغقىنى ياكى ياخشى كۆرىدىغان ئادىمىنى يوقاتقان. بۇ تەكشۈرۈش، ھەر بىر زوراۋانلىق ھەرىكىتى نەتىجىسىدە (بۇ ھەرىكەتلەر زەنجىرسىمان قىساسكارلىق ئويغاتقانلىقى ئۈچۈن) دۇنيا تىنچىلىقىنىڭ تېخىمۇ كۆپ خەۋپكە دۇچ كېلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا.

دېرىدا، دۇنيادىكى ھەر بىر «تېررورلۇق» پائالىيىتىنىڭ، ئۇنىڭدىن ئىلگىرى دۆلەت تەرىپىدىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان بىر «تېررورىزم» غا (تېررورىزمدىن پەرقلىق بولغان ئاتالغۇلارنى ئىشلەتكەن ۋە ئازدۇر-كۆپتۇر قانۇنلاشتۇرۇشلارنىڭ ئاستىغا يوشۇرۇنغان تېررورىزىمغا) ئۆزىنى قوغداش سۈپىتىدە قايتۇرۇلغان زەربە ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. زوراۋانلىق قىلغۇچىلارنىڭ ھەرىكەتلىرىنى قانۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن مۇراجىئەت قىلغان «تىل قوللىنىشلىرى»غا تۇرتكە بولغان ئامىل «ئۇلار» بىلەن «بىز»نىڭ ئوخشاش ئەمەسلىكىنى دەۋا قىلىشتۇر.

كودى (Coady) نىڭ «تېررورىزمنىڭ ئەخلاقى» ناملىق ماقالىسىدە نەقىل كەلتۇرگەن شېئىرى، «تېررورلۇق» ئۇقۇمىنىڭ رېتورىكىلىشىشىنى كىنايىلىك بىر شەكىلدە مۇنداق سوراققا تارتىدۇ:

بومبا ئېتىش ياماندۇر،

بومبارداىمان بولسا ياخشىدۇر،

گەپنىڭ قىسقىسى، تېررورلۇقنىڭ مەنىسى—

ھاكىمىيەت تاجىنى كىمنىڭ كىيگەنلىكىگە باغلىقتۇر.

كودى زوراۋانلىق قىلغۇچىلارنىڭ ئۆز ھەرىكەتلىرىنى قانۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن مۇراجىئەت قىلغان «تىل قوللىنىشلىرى»غا تۈرتكە بولغان ئاملىنى «ئۇلار» بىلەن «بىز» نىڭ ئوخشاش ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىشكە باغلىق ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئامېرىكىلىق پەيلاسوپ تومىس كاپىتان (Tomis Kapitan)، تېررورلۇقنىڭ رېتورىكا سۈپىتىدە قوللىنىلىشىنىڭ زىيانلىرىنى ئىنتايىن گۈزەل چۈشەندۈرىدۇ: «رېتورىكا ئەھمىيەتلىك سىياسىي مۇنازىرىنى جىمقتۇرۇشتا قوللىنىلىدۇ. نورمال شارائىتتا ‹نېمە ئۈچۈن؟› دەپ سورايدىغانلار، تېررورلۇق مەسىلىسىدە يۇمشاقباش بولۇپ قېلىشتىن قورقىدۇ. رېتورىكىنى جەڭگىۋار شەكىلدە قوللانغانلار ئۇنى تەنقىدىي تەرەپ بىلەن مۇرەسسەچى تەرەپنىڭ پەرقىنى ئاڭلىق ھالدا بۇرمىلاش ئۈچۈن قوللىنىدۇ. رېتورىكىغا بويسۇنغانلار ئۆز ھۆكۈمەتلىرىنىڭ، پەقەت تېررورلۇق پائالىيەتلىرىگە قاتناشقانلارغىلا ئەمەس، ئىچىدىن تېررورچىلار چىققان خەلقىمۇ قارشى (چۈنكى تېررورلۇقچىلارمۇ كۆپىنچە پۇقرالاردۇر ۋە ئانچە كۆزگە چېلىقماستىن پۇقرالار بىلەن بىللە ياشايدۇ) ئېلىپ بارغان زوراۋانلىق ھەرىكەتلەرنى قوللاپ قۇۋۋەتلەپ، ئىنتىقام ۋە قىساس ھالقىسىنى كۈچەيتمەكتە. نەتىجە سىياسىي جەھەتتىن پۇقرالارنى باستۇرۇشقا تۈرتكە بولغان زوراۋانلىق (تېررورىزمنىڭ باشقا ھەر قانداق نام ئاستىدا، ‹قىساس› ياكى ‹قارشى-تېررورىزم› نامى ئاستىدا) كۆپەيدى. تېررورلۇقنا ئائىت رېتورىكا پەقەت كۈچنىڭ تىلىنىلا بىلىدۇ. ئۆزلىرىنى چىدىغۇسىز ئادالەتسىزلىكلەرنىڭ قۇربانى ۋە ئۆزلىرىگە بېسىم قىلغانلارنىمۇ قوبۇل قىلغىلى بولىدىغان يول قويۇشلار بىلەن كېلىشىمگە كېلىشنى خالىمايدۇ دەپ قارايدىغانلار بولسا، زوراۋانلىققا تېخىمۇ كۆپ زوراۋانلىق بىلەن جاۋاب قايتۇرۇشقا ئۇرۇنىدۇ.»

«تېررورلۇق» ئۇقۇمىنىڭ رېتورىكىلىق قوللىنىلىشىنىڭ بۇ رېتورىكىنى قوللانغانلار نۇقتىسىدىن زىيانلىق بولغان يېرى شۇكى، بىر-بىرىدىن پەرقلىق ھەتتا بىر-بىرىگە دۈشمەن بولغان گۇرۇپپىلارنىڭ زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرى ئەتراپىدا بىرلىشىشى ۋە ئىتتىپاقلىشىشى ئاسان بولۇپ كەتتى.

مەسىلەن ئەلقائىدە «جىھاد» ۋە باشقا ئىسلامىي ئۇقۇملارنى خۇددى ئامېرىكىغا قارشى قوللانغىنىدەك، شىئەلەرگە قارشى رېتورىكا سۈپىتىدە قوللانغان ۋە ئافغانىستاندا شىئە قىرغىنچىلىقلىرىنى ئېلىپ بارغان. شىئەلەر بىلەن ئەلقائىدە «ئىسلامچى تېررورچىلار» كاتېگورىيەسىدە بىرلەشتۈرۈلسە، ئاندىن ئۇلارغا ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا «تېررورلۇققا قارشى ئۇرۇش» ئېلىپ بېرىلسا، ئاممىۋى قىرغىنچىلىق قوراللىرىغا ئىگە دەپ قارىلىۋاتقان ئىرانىنىڭ ئەلقائىدە بىلەن ھەمكارلىششىنى قارار قىلىشى بۇ گۇرۇپپىلارنى بىر گۇرۇھ دەپ قارىۋالغانلار ئۈچۈن يېڭى پالاكەتلەرنى ئېلىپ كېلەلمەمدۇ؟ شۇنداقلا، سىياسىي مەسىلىلەردە خەلقنىڭ كۆپىنچىسى مۇسۇلمان بولغان دۆلەتلەرنىڭ ئۈستىدە بىرلىككە كېلەلىگەن سىياسىي تېمىلارغا ئىنتايىن ئاز ئۇچرايمىز؛ بۇ تېمىلاردىن بىرى، پەلەستىن خەلقىگە قىلىنغان ئادالەتسىزلىك. ئىسرائىلىيە بىلەن كۈرەش قىلىۋاتقان پەلەستىنلىك گۇرۇپپىلارنى «تېررورچى» دەپ، ئەلقائىدە بىلەن ئوخشاش بىر تاياقتا ھەيدەش دۇنيانىڭ بىر تەرىپىدە پەلەستىنلىكلەرگە قارشى تېخىمۇ قاتتىق ئىنكاسلارغا سەۋەب بولۇشى مۇمكىن، ئەمما ئوخشاش ۋاقىتتا دۇنيانىڭ نۇرغۇن رايونلىرىدا ئەلقائىدە تەرەپتارلىرىنى كۆپەيتىشكە يارايدۇ.

بىر ھەربىكەتنى «تېررورلۇققا قارشى ئۇرۇش» ياكى «جىھاد» ئاتالغۇلىرى بىلەن ئاتاپ، بۇ ھەربىكەتنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنىڭ تالاش-تارتىشسىز قوبۇل قىلىنىشىنى تەلەپ قىلىش ئېتىكا جەھەتتىن قوبۇل قىلىنالمايدۇ. بۇ خىل رېتورىكىلار بىلەن زوراۋانلىق قىلغۇچىلار، ھەربىكەتلىرىنىڭ ھەممىدىن ئەلا ئىكەنلىكىنى دەۋا قىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇ ھەربىكەتنى ھەر خىل ئاتاش ياكى ئۇقۇملارنى مەنپەئەتلىرىگە ئۇيغۇن تەبىرلەش بىلەن، ئۇ ھەربىكەتنىڭ ھەق ياكى ناھەق ئىكەنلىكىگە دائىر مۇنازىرىلەرنى باستۇرغىلى بولمايدۇ. قىلىشقا تېگىشلىك ئىش، ھەر بىر «ھەربىكەتنى» باشقىلىرىدىن ئايرىپ ئانالىتىك بىر نۇقتىئىنەزەر بىلەن تەكشۈرۈشتۇر. ھەر بىر ھەربىكەتنىڭ سەۋەبى، نىشانى باشقىلىرىدىن پەرقلىق بولغانلىقى ئۈچۈن ھەممىسىنى بىر تاياقتا ھەيدەش خاتادۇر. شۇنداقلا ئاممىۋى پىكىرنى يېتەكلەشتە بۇ ئۇسۇلنىڭ پايدىلىق ئىكەنلىكىنى ئويلىغانلار، دۈشمەنلىرىنى بىلىپ-بىلمەي كۆپەيتىپ قويىدىغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقى كېرەك.

«جىهاد» ئۇقۇمىنىڭ رېتورىكىلىق قوللىنىلىشى

شۇبھىسىزكى «تېررورلۇق» ئۇقۇمىغا ئوخشاش، ئىسلام دىنىغا ئائىت نۇرغۇن ئۇقۇملارمۇ (بولۇپمۇ «جىهاد») رېتورىكا سۈپىتىده قوللىنىلغان. ئەمما مۇسۇلمانلارغا كۆره، قۇرئاندىكى ئۇقۇملارنىڭ ئونتولوگىيەلىك (مەۋجۇدىيەتلىك) سالاھىيىتى بىلەن ئىنسانلار تەرىپىدىن ئىشلەپچىقىرىلغان ئۇقۇملارنىڭ ئونتولوگىيەلىك ئورنى ئوتتۇرىسىدا مۇھىم بىر پەرق باردۇر. «تېررورلۇق» ئۇقۇمىنىڭ مەنىسىنى پەقەت جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتى بىلەنلا بېكىتىشكە تىرىشالايمىز. جەمئىيەتشۇناسلىق ۋە تارىخشۇناسلىق تەتقىقاتى ئارقىلىق سىياسەت-جەمئىيەت مۇناسىۋەتلىرىنى بېكىتىش، ئىسلامىي ئاتالغۇلارنىڭ قانداق قوللىنىلغانلىقىنى چۈشىنىش ئۈچۈنمۇ بىر زۆرۈرىيەتتۇر. ئەمما ئىسلامىي ئۇقۇملار، «تېررورلۇق» دىن پەرقلىق ھالدا، ئۆزىدىن بۇ ئۇقۇملارنىڭ «ھەقىقىي مەنىلىرى» ئۆگىنىلىدىغان بىر تېكىستتە (قۇرئاندا) قوللىنىلغان. قۇرئان ئايەتلىرىنى تەپسىرلەش ئارقىلىق بۇ ئۇقۇملارنى يېشىپ بېرىشكە تىرىشىش مۇمكىن. ئىسلامغا كۆره قۇرئان، خۇدانىڭ ئىنسانلار بىلەن ئالاقە قۇرغان تېكىستىدۇر ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسىمۇ بۇ ئۇچۇرنى ئىنسانلارغا يەتكۈزۈشتۇر. قۇرئان، مەنبەسى خۇدا بولغانلىقى ئۈچۈن ئىنسان-ئۇستىدۇر؛ ئەمما تىلى، ھەرپلىرى ۋە جۈملىلىرى بىلەن ئىنسانلار ئۈچۈندۇر. ئۇنىڭ، بۇ ئىنسان-ئۇستى تەرىپى، دىنىي ئاتالغۇلارنىڭ «ھەقىقىي مەنىلىرى» ئۈچۈن بىر كاپالەتتۇر. ئۇنىڭ ئىنسانلار ئۈچۈن بولۇشى شۇ «ھەقىقىي مەنىلەر» نى شەرھلەش ئارقىلىق بولىدۇ. ئەمما بۇنى قىلغاندا، ئىنسانىنىڭ پىكرى ئارىلاشقان تەپسىرلەرنىڭ ئىلاھىي ۋەھىيدەك مۇتلەق بولمايدىغانلىقىنى ئۇنتۇماسلىق كېرەك.

ئىنسانىي مەنپەئەتلەر، خاتا چۈشىنىشلەر، كونا ئەنئەنىلەرنىڭ تەسىرى ۋە سىياسىي ئېھتىياجلار قۇرئاننىڭ خاتا چۈشىنىلىشىگە، مەنسىنىڭ بۇرمىلىنىشىغا ياكى دىنىلاشتۇرۇلغان باشقا مەنبەلەرنىڭ (توقۇلما ھەدىسلەر ياكى پەتۋالار) مۇھىم ئورۇنغا

چىقىرىپ قويۇلۇشىغا سەۋەب بولغان بولسىمۇ قۇرئان، «ھەقىقىي مەنىلەرنى» توشۇيدىغان كىتاب سۈپىتىدە مەۋجۇتلۇقىنى داۋاملاشتۇرماقتا. گەرچە ئارىلىرىدا مۇھىم پەرقلەر بولسىمۇ، زامانىۋى دەۋردىكى ئىسلام مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى، ھەدىسلەرنىڭ، قۇرئاننىڭ نوپۇزىنىڭ ئالدىغا ئۆتكۈزۈلۈپ قويۇلۇشىنى تەنقىد قىلىشلىرىدۇر. سەييىد ئەھمەد خان، مۇھەممەد ئابدۇھ، رەشىت رىزا، مەھمەد ئاكىف، ئەھمەد ئەمىن، تەۋپىق سىدقى، مەھمۇد ئەبۇ-رەييە، مۇھەممەد ئەل-غازالى، فازلۇرراھمان بۇ مۇتەپەككۇرلارنىڭ پەقەت بىر قىسمىدۇر. ئەمەلىيەتتە زامانىۋى دەۋردە قىلىنغان بۇ تەنقىدلەرنىڭ، پەيغەمبەرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنكى دەسلەپكى بىر قانچە ئەسىردىمۇ خېلى كۈچلۈك شەكىلدە ئوتتۇرىغا چىققانلىقىنى ئىسلامىي مەنبەلەردىن ئوقۇماقتىمىز. بۇ يەردە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك نۇقتا، بۇ شەخسلەر تەنقىد قىلغان ئاساسلىق مەسىلە، پەيغەمبەرنىڭ سۆزلىرىنىڭ قۇرئاننىڭ ئالدىغا / ئورنىغا ئۆتكۈزۈلۈپ قويۇلۇشى ئەمەس؛ چۈنكى ئىسلام ئېتىقادىغا كۆرە، پەيغەمبەر، قۇرئانغا خىلاپ سۆز قىلمايدۇ. تەنقىد قىلىنغان مەسىلە، پەيغەمبەرنىڭ ۋاپاتىدىن ئۇچ ئەسىر كېيىن تۈزۈلگەن ئەڭ مەشھۇر ھەدىس كىتابلىرىنىڭ ئىچىگىمۇ ئىنسانلارنىڭ خاتا ھالدا، قەستەن ياكى سىياسىي سەۋەبلەر بىلەن نۇرغۇن توقۇلما رىۋايەتلەرنى كىرگۈزۈپ قويغانلىقىدۇر. (بىزگە كۆرە، بىر ھەدىسنىڭ توقۇلما ئىكەنلىكىنىڭ ئەڭ كەسكىن دەلىلى قۇرئان بىلەن زىددىيەتلىك بولۇشىدۇر.)

مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ يېگانە يولى تارىخىي تەپسىرلەرنى، بولۇپمۇ سىياسىي سەۋەبلەر بىلەن يېزىلغان خاتا قۇرئان تەپسىرلىرىنى، پەتۋالارنى ۋە توقۇلما ھەدىسلەرنى چىقىرىپ تاشلاپ، ئىسلامنىڭ جىھاد، ئۇرۇش ۋە ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە دائىر قاراشلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشتۇر.

ھەسەن ساببا ۋە ھەشھاشىيلەر (12-13. ئەسىرلەر) دىنىي ئاتالغۇلارنىڭ سىياسىي مەنپەئەتلەر ئۈچۈن رېتورىكىلىشىشىنىڭ مەشھۇر بىر مىسالىدۇر. يېقىنقى مەزگىلدىمۇ دىنىي ئۇقۇملارنىڭ رېتورىكىلىشىشىنىڭ نۇرغۇن مىساللىرى كۆرۈلدى. 1991-يىلىدىكى پارس قولتۇقى ئۇرۇشى مەزگىلىدە ساددام ھۈسەينگە قارشى ئامېرىكا باشچىلىق قىلغان ئىتتىپاققا قاتناشقان مۇسۇلمان دۆلەتلەرنىڭ رەھبەرلىرى، بۇ

قىلمىشلىرىنى قانۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن دىنىي زاتلاردىن پەتۋا ئالغان. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇسامە بىن لادىن، مۇسۇلمان دىنىي زاتلارنىڭ پەتۋالىرى بىلەن قىلىنغان پارس قولتۇقى ئۇرۇشىنى، ئامېرىكىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشىنىڭ (جىھادنىڭ) سەۋەبلىرىدىن بىرى سۈپىتىدە كۆرسەتكەن. بۇ ۋەقەلەر «جىھاد» ۋە باشقا ئىسلامىي ئۇقۇملار رېتورىكا سۈپىتىدە قوللىنىلغان سانا‌قسىز مىساللاردىن پەقەت بىر قانچىسىدۇر. ئەمەلىيەتتە ئوتتۇرا شەرقتە پەتۋا بېرىلمەستىن (ئىسلامىي جەھەتتە قانۇنلاشتۇرماستىن) بىرەر ئۇرۇشنىڭ قوزغىلىشى، بىر كۈرەشنىڭ ئېلىپ بېرىلىشى ئىنتايىن قىيىندۇر.

بۇنىڭ سەۋەبى، ئىسلام قوبۇل قىلىنغاندىن تارتىپ بۈگۈنگىچە ئىسلام دىنى بۇ رايون مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئامىلى بولۇپ كەلدى. ئۇرۇش سۆز تېمىسى بولغاندا، ئەڭ سېكۈلار (دۇنياۋى) بولغانلارمۇ ئۆزلىرىگە ئاممىۋى ئاۋاز توپلاش ئۈچۈن دىنىي ئۇقۇملارنى رېتورىكا سۈپىتىدە قوللانغان. داۋىد راپوپورت (David Rapoport)، ساددام ھۈسەيىننىڭ رادىكال-دىنچىلارغا قارشى ئۇرۇش قىلغان سېكۈلار بىر رەھبەر بولۇشىغا قارىماي، ئىراق خەلقىنى سەپەرۋەر قىلىشقا توغرا كەلگەنده «جىھاد» نى قانداق قوللانغانلىقىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ: «ئۇ سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ مۇقەددەس جايلىرىنى شەيتاندىن ۋە ئىشغالدىن قۇتۇلدۇرۇش، كاپىرنى (غەربلىكلەرنى) بۇ تۇپراقلاردىن چىقىرىۋېتىش ئۈچۈن جىھاد چاقىرىقى قىلغان ئىدى. ئۇ سۆز قىلىۋاتقاندا ئۇنىڭ مەككىدىكى مەسچىتنى سۆيۈۋاتقاندىكى ئېھراملىق ھالىتىنى كۆرسىتىدىغان بىر رەڭلىك سۈرەت، ئىسلامنىڭ ئەڭ مۇقەددەس مەسچىتىده ئەسكەر كىيىمى ئىچىده ناماز ئوقۇۋاتقاندا كۆرسىتىدىغان يەنە بىر سۈرەت بىلەن بىللە ئارقا كۆرۈنۈشته ئالمىشىپ تۇراتتى. (پارس قولتۇقى) كىرزىسى باشلانغان، 1990-يىلى ئاۋغۇستتىن كېيىن قوللانغان تىلىدا دىنىي پايدىلىنىشلار قويۇقلاشتى. بۇ پاكىتلار نۇرغۇن كىنايىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ساددام ھۈسەيىننىڭ خىرىستىيانلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان پارتىيەسى ئىراقنى سېكۈلار بىر دۆلەت ھالىتىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن زور تىرىشچانلىقلار كۆرسەتكەن ئىدى شۇنداقلا ساددام ھۈسەيىن بۇ سۆزلەرنى قىلغان مەزگىلده ئىسلامچى رادىكال-دىنچىلارغا قارشى ئىنتايىن يۇقىرى بەدەللىك بىر ئۇرۇشتىن ئەمدىلا يېڭى چىققان ئىدى.»

«جىھاد» ئۇقۇمىنىڭ قۇرئاندىكى مەنىسى

قۇرئاندا «جىھاد» ئۇقۇمى «تىرىشىش، كۈرەش قىلىش» مەنىلىرىدە قوللىنىلغان بولۇپ، پىسخولوگىيە، ئەقىل-ساپا ۋە باشقا ئىجتىمائىي تەرەپلەرگە ئىگە.

ئاللاھ نامى بىلەن قىلىنغان ئۇرۇشلارمۇ «جىھاد» دەپ ئاتىلىدۇ؛ چۈنكى بۇ ئۇرۇشلار دۈشمەنگە قارشى كۆرسىتىلگەن تىرىشچانلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «جىھاد» سۆزىنىڭ بۇ مەنىدە قوللىنىلغان بىر قۇرئان ئايىتى مۇنداق:

(ئى مۆمىنلەر جامائەسى!) سىلەر يېنىك بولغان ياكى ئېغىر بولغان ھالەتتە (يەنى مەيلى ياش-قېرى، پىيادە، ئۇلاغلىق بولۇڭلار، ئوڭۇشلۇق ۋە قىيىن شارائىتتا بولۇڭلار، ئىختىيارىي ۋە ئىختىيارسىز بولۇڭلار، ھەممە ئەھۋالدا) ۋە ئېغىر قوراللانغان ھالدا جىھادقا چىقىڭلار، ئاللاھنىڭ يولىدا مېلىڭلار بىلەن، جېنىڭلار بىلەن جىھاد قىلىڭلار، ئەگەر بىلسەڭلار مۇنداق قىلىش سىلەر ئۈچۈن ياخشىدۇر.

«تەۋبە» سۈرىسى، 41-ئايەت

قۇرئاندا كەلگەن «قىتال» ۋە «ھەرب» سۆزلىرىمۇ ئۇرۇشنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ، ئەمما بۇ تېما ئۈستىدە يېزىلغان ماقالە ۋە كىتابلاردا «جىھاد» سۆزى تېخىمۇ كۆپ ئالدىنقى ئورۇنغا چىققان ۋە ئىسلام نامى بىلەن قىلىنغان ئۇرۇشلار ئادەتتە جىھاد دەپ ئاتالغان. ئەمما ئىسلامدا «ئۇرۇش/جىھاد» تېمىسىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن، قۇرئان ئىچىدە بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسى كەلگەن ئايەتلەرنى نەزەرگە ئېلىش كېرەك.

كۆپىنچە ۋاقىتتا «جىھاد» رېئاللىقتا پەرقلىق ئەكس ئەتكەن بولسىمۇ، مۇسۇلمانلارنىڭ پەقەت ئاللاھ نامى بىلەن قىلىنغان ئۇرۇشلاردا كۈرەشكە قاتنىشالايدىغانلىقى ۋە ئۆز مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن ئۇرۇش قىلالمايدىغانلىقى توغرىسىدا ئورتاق بىر قاراش بار دېيىشكە بولىدۇ. ئەمما ئەڭ مۇھىم پەرق، «جىھاد» نىڭ مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان بىر قوغدىنىش ئۇرۇشىمۇ ياكى باشقا دىنلارنىڭ

ئەزالىرىغا (پەقەت شۇ دىندىن بولغانلىقى ئۈچۈنلا) قارشى قىلىنغان بىر ئۇرۇشمۇ دېگەن مەسىلىدە ئوتتۇرىغا چىقماقتا.

ئەگەر قۇرئاننى باشتىن ئاياغ كۆزدىن كەچۈرسەك، ئۇنىڭدىكى ئۇرۇش ئايەتلىرىنىڭ، مۇسۇلمانلارغا ئۇرۇش ئاچقانلارغا مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ئاسانلا چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. بۇنىڭغا ئائىت ئىككى ئايەت مۇنداق:

تاكى زىيانكەشلىك تۈگىگەن ۋە ئاللاھنىڭ دىنى يولغا قويۇلغانغا قەدەر ئۇلار بىلەن ئۇرۇشۇڭلار؛ ئەگەر ئۇلار ئۇرۇشنى توختاتسا، زۇلۇم قىلغۇچىلاردىن باشقىلارغا دۈشمەنلىك قىلىشقا بولمايدۇ.

2- بەقەرە سۈرىسى، 193-ئايەت

ھۇجۇم قىلىنغۇچىلارغا، زۇلۇمغا ئۇچرىغانلىقلىرى ئۈچۈن (قارشىلىق كۆرسىتىشكە) رۇخسەت قىلىندى. ئاللاھ ئۇلارغا ياردەم بېرىشكە ئەلۋەتتە قادىر.

22- ھەج سۈرىسى، 39-ئايەت

كۆرۈنۈپ تۇرغىنىدەك قۇرئاندا پەقەت ھۇجۇم قىلغۇچىغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقىلا رۇخسەت قىلىنغان. ھەنەفي مەزھىپىنىڭ ۋە بەزى ھەنبەلي ۋە مالىكي مەزھەپلىرىنىڭ فىقھىشۇناسلىرىمۇ ئوخشاش قاراشتا. ئەمما، بۇنىڭغا قارشى شافئي مەزھىپى بىلەن باشقا بەزى ھەنبەلي ۋە مالىكي مەزھىپى فىقھىشۇناسلىرى، ئىسلامدىن باشقا بىر ئېتىقادنىڭ مەنسۇبى بولۇشنى ئۇرۇش سەۋەبى سۈپىتىدە يېتەرلىك دەپ قارىغان. شافئي دىنىي ئالىملىرى بۇ توغرىسىدىكى پىكىرلىرىنى قۇرئاننىڭ 9-سۈرىسىنىڭ 5-ئايىتى بىلەن دەلىللەشكە تىرىشقان:

(ئۇرۇش قىلىش) ھارام قىلىنغان ئايلار ئۆتۈپ كەتكەندە، مۇشرىكلارنى قەيەردە ئۇچراتساڭلار شۇ يەردە ئۆلتۈرۈڭلار، ئەسىرگە ئېلىڭلار، قورشاڭلار، ئۇلارنىڭ ئۆتىدىغان يولىنى كۆزىتىپ تۇرۇڭلار.

تەۋبە سۈرىسى، 5-ئايەت

ئەمەلىيەتتە بۇ ئايەت، ئۆزى تەۋە بولغان سۈرىنىڭ پۈتۈنلۈكى ئىچىدە ئوقۇلسا، مۇسۇلمانلار بىلەن ئۇرۇش قىلغان ۋە ئارىسىدىكى كېلىشىمنىڭ شەرتلىرىگە ئەمەل قىلمىغانلارغا قارىتىلغانلىقىنى ئاسانلا چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. تەۋبە سۈرىسىنىڭ تۇنجى ئايىتىنىلا ئوقۇشمىز، بۇ سۈرىدىكى ئۇرۇش رۇخسەتنىنىڭ، ئىسلامدىن باشقا ھەممە ئادەمگە قارىتىلغان بولماستىن، پەيغەمبەر ۋە ساھابىلىرىگە قارشى كۈرەش قىلغان مەلۇم بىر توپقا قارشى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىشىمىزنى تەمىنلەيدۇ:

(بۇ) ئاللاھ ۋە ئۇنىڭ پەيغەمبىرىنىڭ سىلەر بىلەن مۇئاھىدە تۈزۈشكەن مۇشرىكلارغا قاراتقان ئادا-جۇدا بولۇش (يەنى مۇئاھىدنى بىكار قىلىش) ئېلانىدۇر.

تەۋبە سۈرىسى، 1-ئايەت

تەۋبە سۈرىسىنىڭ كېيىنكى ئايەتلىرىدىن، تىلغا ئېلىنغان كىشىلەرنىڭ تۇنجى ھۇجۇمنى قىلغانلار ئىكەنلىكى ئوچۇق چۈشىنىلىدۇ:

ئەگەر ئۇلار ئەھدە بەرگەندىن كېيىن قەسەملىرىنى بۇزسا ۋە دىنىڭلارنى ئەيىبلىسە، ئۇلارنىڭ (بۇنىڭدىن) چەكلىنىشلىرى ئۈچۈن كۇففارىنىڭ كاتتىباشلىرىغا ئۇرۇش ئېچىڭلار، ئۇلارنىڭ قەسەمنىڭ ھەقىقەتەن ئېتىبارى يوق. (ئى مۆمىنلەر جامائەسى! ئەھدە بەرگەندە) ئىچكەن قەسەمنى بۇزغان، پەيغەمبەرنى (مەككە)دىن ھەيدەپ چىقىرىشنى قەستلىگەن ۋە سىلەرگە ئالدى بىلەن ھۇجۇم قىلغان قەۋمگە ئۇرۇش ئاچمايسىلەر؟ ئۇلاردىن قورقامسىلەر؟ ئەگەر مۆمىن بولساڭلار، قورقۇشۇڭلارغا ئاللاھ ئەڭ لايىقتۇر. تەۋبە سۈرىسى، 12-13-ئايەتلەر

ئەگەر شافئىي فىقھىشۇناسلىرى ئايەتنى سۈرىنىڭ پۈتۈنلۈكىدىن ئۈزۈپ تاشلىمىغان بولسا، «كاپىر» بولۇش ھەرگىز ئۇرۇش سەۋەبى بولالمايدۇ دېگەن خۇلاسىگە ئاسانلا كېلەلەيتتى. قۇرئاننى تەپسىر قىلىشتىكى ئەڭ مۇھىم پرىنسىپ، قۇرئاننىڭ پۈتۈنلۈكىنى نەزەردە تۇتۇش ۋە ئايەتلەرنى شۇ كونتېكست (ئالدى-كەينىدىكى باغلىنىش) ئىچىدە باھالاش بولۇشى كېرەك. شافئىيلەر مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇرۇش قىلىشىنى، ھۇجۇمغا ئۇچراش شەرتىگە باغلىغان ئايەتلەرنىڭ مەنسۇخ

قىلىنغانلىقىنى (ھۆكۈملىرىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقىنى) ئېيتىپ، بىر قىسىم ھەدىسلەرنى قوللىنىپ، ئۆز قاراشلىرىنى دەللىلەشكە ئۇرۇنغان.

ئەھمەت ئۆزەل (Ahmet Özel)، جىھاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئايەتلەرنىڭ بىر-بىرىنى مەنسۇخ قىلغانلىقىنى ئېيتىشنىڭ ھېچقانداق ئىلمىي تەرىپى يوقلۇقىنى ئىپادىلەيدۇ. قۇرئاننىڭ بىر قىسمىنىڭ يەنە بىر قىسمىنى كۈچتىن قالدۇرغانلىقى دەۋاسى (ناسىخ-مەنسۇخ) بىلەن ئاھاد-ھەدىسلەرنىڭ (يەككە راۋىيلىق ھەدىسلەرنىڭ) دىنىي ھۆكۈملەرنى بەلگىلەشتىكى رولىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئىسلامدا ئەڭ كۆپ مۇنازىرە قىلىنىۋاتقان مەسىلىدۇر. قولىمىزدا قايسى ئايەتلەرنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، قايسىلىرىنىڭ قالدۇرۇلمىغانلىقىغا دائىر بىر تىزىملىك بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ناسىخ-مەنسۇخ دەۋاسىدا بولغانلار، تاللاش ھوقۇقىنى مەزھەپ ئىمامىلىرىغا تاشلاپ بەرگەن.

مۇھەممەد ئەسەد قۇرئاننىڭ ئىچىدە ناسىخ-مەنسۇخ بارلىقىغا دائىر بىر دەۋانىڭ، ھېچقانداق قۇرئانىي مەنبەسى يوقلۇقىنى ۋە ھەتتا بۇ پىكىرنى تەشەببۇس قىلىدىغان بىردىنبىر ئىشەنچلىك ھەدىسمۇ يوقلۇقىنى ئېيتىدۇ. بۇ نۇقتىدا ئەستە تۇتۇشقا تېگىشلىك يەنە بىر مىسال، زىنا قىلغان ئايال چالما-كېسەك قىلىنىدۇ دېگەن ھۆكۈمنىڭ (قۇرئان بىلەن تامامەن زىددىيەتلىك بولۇشىغا قارىماي) نەسخ دەۋالىرىغا تايانغان بولۇشىدۇر. ئەگەر تەپسىرشۇناسلىقتا، قۇرئاننىڭ پۈتۈنلۈكىنى قوغداشنى ئاساسىي پرىنسىپ دەپ قوبۇل قىلساق (بىز شۇنداق بولۇشى كېرەك دەپ قارايمىز)، قۇرئاننىڭ بىر قىسمى يەنە بىر قىسمى تەرىپىدىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان دەيدىغان، ئەمما ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان قىسىملىرىنىڭ قايسىلار ئىكەنلىكى ھەققىدە ھەممە ئادەم قوبۇل قىلالايدىغان بىر ئۆلچەم قويالمايدىغان ناسىخ-مەنسۇخچىلارغا قارشى چىقىش كېرەك. قۇرئاندىكى بىر قىسىم ئايەتلەرنىڭ باشقىلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرالىشى ئۈچۈن قۇرئان ئايەتلىرى ئارىسىدا زىددىيەت بولۇشى كېرەك. بۇ قاراش، قۇرئاندا زىددىيەت يوقلۇقىنى ئىپادىلەيدىغان ئايەتلەرگە زىت كېلىدۇ:

ئۇلار قۇرئان ئۇستىدە پىكىر يۈرگۈزمەمدۇ؟ ئەگەر قۇرئان (مۇشرىكلار بىلەن مۇناپىقلار گۇمان قىلغاندەك) ئاللاھتىن باشقىسىنىڭ تەرىپىدىن بولغان بولسا، ئەلۋەتتە ئۇنىڭدىن نۇرغۇن زىددىيەتلەرنى تاپقان بولاتتى.

نىسا سۈرىسى، 82-ئايەت

ئۇنىڭدىن باشقا ئىلگىرىمۇ بايان قىلغىنىمىزدەك، ئەڭ «ئىشەنچلىك» ھەدىس كىتابلىرىدىمۇ نۇرغۇن مەۋزۇ (توقۇلما) ھەدىس بار. بۇ نۇقتا، بۇ ئەسەردىكى مۇنازىرىلەر ئۈچۈن ئالاھىدە مۇھىمدۇر. ئۆز قاراشلىرىغا خىلاپ بولغان ئايەتلەرنىڭ «ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقىنى» ئېيتىدىغان ۋە ھەجمى قۇرئاندىن كۆپ ئېشىپ كەتكەن، سىياسىي مەقسەتلەر ئۈچۈن توقۇلغان ھەدىسلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان تومىلاردىن ئۆز پىكىرلىرىنى دەلىللەيدىغان ھەدىسلەرنى تاللايدىغان بەزى فىقھىشۇناسلارنىڭ نوپۇزى، ئەمەلىيەتتە قۇرئاننىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتكەن. بۇ فىقھىشۇناسلارنىڭ تەپسىرلىرىنى ئۇلار ياشىغان زامانىنىڭ سىياسىي شارائىتلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ باھالىشىمىز كېرەك. ئىسلامنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە سىياسەتچىلەر، قەبىلە ماجىرالىرى سەۋەبىدىن بىر-بىرىگە دۈشمەن بولغان گۇرۇپپىلارنى تاشقى دۈشمەن بىلەن ئۇرۇش قىلدۇرۇش ۋە يېڭى فەتھىلەر ئۈچۈن بۇ ئىنسانلارنىڭ يوشۇرۇن كۈچىدىن پايدىلىنىشنى ئويلىغان. نەتىجىدە، شۇنداق دېيەلەيمىزكى، «جىھاد» رېتورىكىسىنىڭ شەكىللىنىشى، يۈز بەرگەن سىياسىي مەسىلىلەر بىلەن يېقىندىن مۇناسىۋەتلىكتۇر. بۇ رېتورىكا پەقەت مۇسۇلمانلارنىڭ دۈشمەنلىرىگە قارشى قوللىنىلمىغان؛ نۇرغۇن ئەھۋاللاردا مۇسۇلمانلار بىر-بىرىنىمۇ كاپىر ئىلان قىلىپ، «جىھاد» رېتورىكىسىدىن، ئاممىنى رەقىبلىرىگە قارشى ئۇرۇش قىلدۇرۇش ئۈچۈن پايدىلانغان. ناسىخ-مەنسۇخ دەۋالىرى ۋە توقۇلما ھەدىسلەر «جىھاد»نىڭ قۇرئاندىكى ھەقىقىي مەنىسىنى يوق قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا «كاپىرلار بىلەن ئۇرۇش قىلىش» مەنىسىنى دەسستىشتە مۇھىم رول ئوينىغان؛ بۇ بولسا ئەمەلىيەتتە ئۇزلۇكسىز-ئۇرۇش دېمەكتۇر.

توقۇلما ھەدىسلەر، پەتۋالار ۋە ناسىخ-مەنسۇخ دەۋالىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان مەسىلىلەرنىڭ يەنە بىر قىسمى بولسا ئېتىقاد ئەركىنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر؛ دىن

ئالماشتۇرغان مۇسۇلمانلار ۋە ناماز ئوقۇشنى رەت قىلغانلار ئۆلتۈرۈلىدۇ؛ روزا تۇتمىغانلارغا دەررە ئۇرۇلىدۇ دېگەن ھۆكۈملەر بۇنىڭ بىر قانچە مىسالىدۇر. ھالبۇكى قۇرئان كەرىمدىكى بەزى ئايەتلەردە ئېتىقاد ئەركىنلىكى ئوچۇق تەكىتلەنگەن:

دىندا زورلاش يوقتۇر.

بەقەرە سۈرىسى، 256-ئايەت

سەن (ئۇلارغا) ۋەز-نەسىھەت قىلغىن، سەن پەقەت (ئۇلارغا) ۋەز-نەسىھەت قىلغۇچىسەن. سەن ئۇلارغا مۇسەللەت (يەنى ئۇلارنى ئىمانغا مەجبۇرلىغۇچى) ئەمەسسەن. غاشىيە سۈرىسى، 21-22-ئايەتلەر

ئىسلامغا كۆرە باشقا ئېتىقادلارغا مەنسۇپ بولۇشنىڭ بىر ئۇرۇش سەۋەبى ئەمەسلىكى ۋە ئىسلامدا زورلاش يوقلۇقى ئېنىق بىر شەكىلدە چۈشىنىلسە؛ بۇ، مەدەنىيەتلەر ئارا ئالاقىنىڭ تەرەققي قىلدۇرۇلۇشى نۇقتىسىدىن پايدىلىق بولىدۇ. بىرىنچىسىنىڭ سەۋەبى ئوچۇق مەلۇمدۇر، بۇ دەۋا (باشقا ئېتىقادلارنىڭ مەنسۇپلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىش مەجبۇرىيىتى) ئۈزلۈكسىز ئۇرۇش ھالىتىدە بولۇش دېمەكتۇر، بۇ بولسا دوستانە ئالاقىنى مۇمكىنسىز قىلىدۇ. ئىككىنچىسىنىڭ سەۋەبى بولسا تۇنجى سەۋەبكە نىسبەتەن ۋاستىلىكتۇر، قارىماققا بۇ پەقەت مۇسۇلمانلارنىڭ ئىچكى مەسىلىسىدەك تۇيۇلىدۇ. ئەمما ئۇنتۇلماسلىقى كېرەككى، ئىنسانلارنى ئاللاھ يولىغا چاقىرىش (تەبلىغ) دىنىي ۋەزىپىدۇر. بىر تەرەپتىن «باشقىلار» ئىسلامغا چاقىرىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن مۇسۇلمان دۆلەتلەردە باشقا دىنغا ئۆتكەنلەر ئۆلتۈرۈلسە، بۇنداق ئەھۋالدا ئالاقە قۇرۇش مۇمكىن بولمايدۇ. (بۇ خىل چۈشەنچە سەۋەبىدىن ئافغانىستاندا 2006-يىلىنىڭ بېشىدا خىرىستىيانلىققا ئۆتكەن بىرى ئۆلتۈرۈلمەكچى بولغان ئىدى.) قۇرئاندىكى ئايەتلەرگە قارىماي، دىنىي ئورالما ئىچىدە سۇنۇلغان خاتا بىر جىھاد چۈشەنچىسى ۋە ئېتىقاد زورلۇقى بىزنى ئالاقە كېسەللىكىگە ئېلىپ بارىدۇ. مەدەنىيەتلەر ئارا ئالاقە قۇرۇلالمىغان بىر دۇنيانىڭ زوراۋانلىق بىلەن تولىدىغانلىقىنى مۆلچەرلەش بولسا ئانچە قىيىن ئەمەس.

قۇرئان ۋە ئۇرۇش ئەخلاقى

قۇرئاننىڭ ئۇرۇشقا تۇتقان پوزىتسىيەسىنىڭ ئېتىكا (ئەخلاق) نۇقتىسىدىن قوبۇل قىلىشقا بولىدىغانلىقى توغرىسىدا نۇرغۇن مۇنازىرىلەر ئېلىپ بېرىلماقتا. «باشقىلار»غا تىنچلىق بىلەن ئەمەس، دۇشمەنلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغانلار (سەل تۇرۇپ كۆرسىتىپ ئۆتىدىغىنىمىزدەك) تۆت خىل شەكىلدە بولۇشى مۇمكىن. قۇرئاننىڭ ئۇرۇش-جەڭگە مايىل ئىكەنلىكىنى تەشەببۇس قىلغان كىشى، باشقا تاللاشلاردىن قايسىسىنىڭ تېخىمۇ توغرا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىشى كېرەك. قۇرئاننىڭ ئۇرۇش-جەڭگە قارشى مەيدانىنىڭ (تارىخ بويىچە ياشىغان بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭكى ئەمەس) ئېتىكا نۇقتىسىدىن قوبۇل قىلىشقا بولىدىغان ۋە ئەقىلگە ئەڭ ئۇيغۇن پوزىتسىيە ئىكەنلىكىگە ئىشىنىمىز.

بىز تىلغا ئالغان تۆت خىل پەرقلىق قاراش مۇنداق:

1. ئەقلىي ياكى مۇڭاپىق بىر سەۋەب بولماسلىق ئۇرۇش قىلىش

بۇ ئەھۋال، ئىلگىرى كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك قۇرئانغا خىلاپتۇر. تارىختا، تۈگىلار بۇ ھەرىكەت ئۇسلۇبىغا ماس كېلىدىغان بىر مىسال ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار يېنىدىن ئۆتكەن نۇرغۇن بىگۇناھ ئىنسانلارنى ئىلاھە كالىغا قۇربانلىق سۇپىتىدە تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈرگەن. تۈگىلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى داۋاملاشتۇرغان 1200 يىل جەريانىدا بىر مىليونچە ئىنسانىنى ئۆلتۈرگەنلىكى تەخمىن قىلىنىدۇ.

2. ئەقلىي سەۋەبلەر ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىش

ئادەتتە ئىقتىسادىي مەنپەئەتلەرگە ئوخشاش ئەقلىي سەۋەبلەرنىڭ ئۇرۇشلارنىڭ ئەڭ مۇھىم سەۋەبىنى تەشكىل قىلىدىغانلىقىدا شەك يوق. ئەقلىي سەۋەبلەر ئۈچۈن ئۇرۇش قىلغانلار، ئادالەت ياكى ئادالەتسىزلىك ئەندىشىلىرىنى بىر چەتكە قايرىپ

قويۇپ، ئاساسلىق مەقسەت سۇپىتىدە كۈچكە ئېرىشىش ۋە ئېرىشكەن كۈچنى قولدا ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئۇرۇش قىلغان. بۇ ئۇسۇل تارىخ بويى كەڭ كۆلەمدە تەتبىقلانغان بولۇشىغا قارىماي، ئادەتتە پەلسەپەۋى نۇقتىدىن تەستىقلانمىغان. ماكياۋېللى (Machiavelli)، بۇ خىل پىكىرنى ئوچۇق-ئاشكارا قوللاپ مەشھۇر بولغان ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ نۇرغۇن پەلسەپەۋى قاراشلاردا ئوخشاش پىكىرلەر ئىپادىلەنگەن (مەسىلەن ئىجتىمائىي دارۋىنىزمدا). قۇرئاننىڭ پەقەت ھۇجۇمغا ئۇچرىغاندا ئۇرۇش قىلىش رۇخسىتى بەرگەن ئايەتلىرى (ھەج سۈرىسى، 39-ئايەتكە ئوخشاش) بۇ قاراشنى قوللىمايدۇ. ئەمما ھازىرغىچە تەكشۈرۈپ ئۆتكەن مىساللىرىمىزدا كۆرۈلگىنىدەك، دىنىنىڭ سىياسىي مەقسەتلەر ئۈچۈن قوللىنىلىشى نەتىجىسىدە قۇرئاننىڭ نوپۇزى فىقھىشۇناسلارنىڭ ناسىخ-مەنسۇخ دەۋالىرى ۋە توقۇلما ھەدىسلەرنى قوللانغان تەپسىرلىرى بىلەن ئاغدۇرۇپ تاشلانغان. خەلق ئۇرۇشقا قۇتراتقىلغان نۇرغۇن ئەھۋاللاردا دائىم مەنپەئەتكە تايانغان ئەقلىي سەۋەبلەر، دىنىي رېتورىكا بىلەن يېپىلغان ۋە ئۇرۇشنىڭ مۇڭاپىق سەۋەبلەرگە تايىنىدىغانلىقى تەشەببۇس قىلىنغان.

3- ھەر قانداق شارائىتتا پاسسىپلىق (تىنچلىقپەرۋەرلىك)

قۇرئان، مۇتلەق پاسسىپلىققا قارشى تۇرۇش بىلەن بىرگە كەچۈرۈم قىلىشنى جازالاشتىن ئۈستۈن كۆرىدۇ. بۇنى تۆۋەندە نەقىل كەلتۈرۈلگەن ئايەتلەرگە قاراپ چۈشىنەلەيمىز:

ياخشى ئىش بىلەن ياماننى ئىش باراۋەر بولمايدۇ. ياخشى خىسلەت ئارقىلىق (ياماننى خىسلەتكە) تاقابىل تۇرغىن، (شۇنداق قىلساڭ) سەن بىلەن ئۆزىنىڭ ئارىسىدا ئاداۋەت بار ئادەم گويا سىرداش دوستۇڭدەك بولۇپ قالىدۇ.

فۇسسىلەت سۈرىسى، 34-ئايەت

كىمكى (ئەزىيەتكە) سەۋر قىلسا، (ئاللاھنىڭ رازىلىقى ئۈچۈن) ئىنتىقام ئالمىسا، بۇ ئەلۋەتتە مەرغۇپ (رىغبەتكە لايىق) ئىشلاردىندۇر.

شۇرا سۈرىسى، 43-ئايەت

قۇرئان كەچۈرۈم قىلىشنى ئۇستۈن كۆرىدۇ، ئەمما ھەر قانداق ئەھۋالدا پاسسىپ تۇرۇشنى تەستىقلىمايدۇ. شەخسىي جەھەتتىن تەتبىقلانغان (گەندى (Gandhi) مىسالىدىكىدەك) ياكى كىچىك بىر جامائەت تەتبىقلىغان پاسسىپلىق بىلەن، بىر جەمئىيەت پۈتۈنلەي يوق قىلىنىشقا ئۇرۇنۇلۇۋاتقان مەزگىلدە تەتبىقلانغان پاسسىپلىق باشقا نۇقتىدىن كۆزدىن كەچۈرۈلۈشى كېرەك. مۇسۇلمانلار، ھۇجۇمغا ئۇچرىغاندا ۋە يوق قىلىنىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەندە ئۇرۇشقا چاقىرىلغان. مۇتلەق پاسسىپلىق، ھۇجۇم قىلغۇچىلارنىڭ ۋەھشىلىكىنى ئاشۇرىدۇ ۋە بۇ بالىلارنىڭ، ئاياللارنىڭ ۋە ياشانغانلارنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىگە يول قويۇش دېگەنلىكمۇ بولىدۇ. شۇڭلاشقا بۇنداق پاسسىپلىق ساغلام ئەقىلگە خىلاپتۇر ھەم ئېتىكا نۇقتىسىدىنمۇ چاتاقتۇر.

4ـ مۇڭاپىق سەۋەبلەر ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىش

ئۇرۇشقا بىر سەۋەب مەۋجۇت بولغاندا قۇرئان ئايەتلىرى رۇخسەت قىلغان ۋە بۇ مۇڭاپىق سەۋەب ھۇجۇمغا ئۇچراشتۇر. (مۇسۇلمان بولمىغان ھەممە ئادەمگە قارشى ئۇرۇشنى قانۇنلۇق كۆرىدىغانلار، مۇڭاپىق سەۋەب ئىزدەشنى مەنىسىز قىلىۋەتكەن ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرى خالىغانلارغا ئۇرۇش ئېچىش مەسلىسىدە ئەركىنلىككە ئېرىشكەن.) قۇرئاننىڭ ھۇجۇمغا باغلىق ھالدا ئۇرۇش ئېچىش پوزىتسىيەسى ئېتىكا نۇقتىسىدىن، يۇقىرىدا ساناپ ئۆتۈلگەن مەۋجۇت تاللاشلار ئىچىدە، ساغلام ئەقىلگە ئەڭ ئۈيغۇن ۋە ئەڭ ئىزچىل بولغىنىدۇر. خەلقئارا قانۇندىمۇ قانۇنلۇق قوغدىنىش (ئۆزىنى قوغداش) ئىنسانلارنىڭ ئەڭ تەبىئىي ھوقۇقلىرى قاتارىدا سانىلىدۇ. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى نىزامنامىسىنىڭ 51ـماددىسىغا كۆرە ھۇجۇمغا ئۇچرىغانلارنىڭ قانۇنلۇق قوغدىنىش ھوقۇقى باردۇر.

قۇرئاندا، ئۇرۇش مەزگىلىدە بولسىمۇ، نېمە ئۈچۈن ئىنسانلارنىڭ ئۆلتۈرۈلىدىغانلىقىغا دائىر ئىپادىلەرنىڭ كەلگەنلىكىگە قىزىقىدىغانلار بولغان. رېئالىست بىر دىننىڭ، ئۇرۇشقا ئوخشاش ئارزۇ قىلىنمايدىغان ئەمما بەزىدە ساقلانغىلى بولمايدىغان بىر ئەھۋالغا مۇناسىۋەتلىك چۈشەندۈرۈشلەرنى بېرىشى ئىنتايىن

مۇھىمدۇر. ئىسلام ئۆلتۈرۈشنى چەكلىگەن؛ شۇڭلاشقا ئەگەر قۇرئاندا ئۇرۇش، ئۆلتۈرۈشنىڭ ئەركىن قويۇلغان پەۋقۇلئاددە بىر ئەھۋالى سۈپىتىدە كۆرستىلمىگەن بولسا، ئۇ چاغدا ئىسلامنىڭ مۇتلەق بىر پاسسىپلىقنى قوللايدىغانلىقى خۇلاسىسگە كېلىش مۇمكىن ئىدى. قۇرئاندا، ئۇرۇشنىڭ، ئاۋۋال قارشى تەرەپنىڭ ھۇجۇم قىلىش شەرتىگە باغلىنىشىنىڭ سىرتىدىمۇ، «ئۇرۇش» تېمىسىغا ئائىت مۇھىم نۇقتىلار بار. بۇلارنىڭ ئەڭ مۇھىملىرىدىن بىرى قۇرئاندا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدىن باشقا قارارلىرى ۋەھيي بىلەن تەستىقلانغان ھېچقانداق بىر ئىنساننىڭ يوقلۇقىنىڭ بىلىنىشىدۇر.

شۇڭلاشقا، ھېچقانداق ئىنسان باشقىلاردىن ئېپىستېمولوگىيەلىك (بىلىم نەزەرىيەسى نۇقتىسىدىن) پەرقلىق بىر ئورۇندا ئىكەنلىكىنى دەۋا قىلىپ، ئۇرۇش ئېچىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك قارارلىرىنىڭ تالاش-تارتىش قىلىنمايدىغانلىقىنى تەشەببۇس قىلالمايدۇ. تارىخ ئىچىدە پەرقلىق دىنلاردىن نۇرغۇن دىنىي ئورگانلار، جەمئىيەتنىڭ قالغان قىسمىدىن پەرقلىق بىر ئېپىستېمولوگىيەلىك ئەھۋالدا ئىكەنلىكىنى دەۋا قىلغان. مەسىلەن چېركاۋ، مۇقەددەس روھنىڭ (جىبرىئىلنىڭ) قوغدىشى ئاستىدا ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، ئۆزىنىڭ ئېپىستېمولوگىيەلىك ئورنىنىڭ خەلقنىڭكىدىن پەرقلىق ئىكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرگەن ۋە بارلىق قارار ۋە كۆزقاراشلىرىنىڭ توغرىلىقىنى شۇ ئارقىلىق ئاساسلاندۇرۇشقا تىرىشقان. قۇرئاندا بۇنداق بىر پوزىتسىيەگە تەستىق بولمىسىمۇ، ئىسلام دۇنياسىدىمۇ ئوخشاش دەۋالاردا بولغانلار چىققان. بەزى ئىنسانلارنىڭ ئەۋلىيا ئىكەنلىكىگە ۋە بۇ كىشىلەرنىڭ ئېپىستېمولوگىيەلىك ئەھۋالى سەۋەبىدىن خەلق ھەرگىز يېتەلمەيدىغان بىر قىسىم ئالاھىدە بىلىملەرگە ئىگە ئىكەنلىكىگە ئىشىنىلگەن، بۇ كىشىلەرنىڭ ھەر بىر قارارىنىڭ تالاش-تارتىشسىز قوبۇل قىلىنىشى كېرەكلىكى تەشەببۇس قىلىنغان. ئەۋلىيا بولۇش دەۋالىرىنىڭ يېنىدا بىر كىشى، يەنە بىر مەھدى سۈپىتىدىمۇ قوبۇل قىلىنسا، ئۇ چاغدا ئۇنىڭغا بولغان ساداقەت تېخىمۇ ئاشىدۇ. بۇ خىل ئېتىقادلار، ئالاھىدە ئورۇندا دەپ قارالغان بۇ كىشىلەرنىڭ ئۇرۇش ئېلانلىرىنىڭ تالاش-تارتىشسىز توغرا دەپ قوبۇل قىلىنىشىغا؛ بۇ ئۇرۇشلارنىڭ، قۇرئانغا ئۇيغۇن ياكى خىلاپ ئادالەتسىزلىك ئىكەنلىكى

توغرىسىدىكى مۇنازىرىلەرنىڭ سەل قارىلىشىغا سەۋەب بولغان ۋە بۇنىڭدىن كېيىنمۇ بولۇشى مۇمكىن،

مەھدى دەپ ئاتىلىدىغان بىر شەخسنىڭ دۇنيانىڭ ئاخىرىغا يېقىن كېلىدىغانلىقى ۋە كاپىرلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىپ ئىسلامنى غالىب قىلىدىغانلىقى ئېتىقادى ھەم سۈننىيلىكتە ھەم شىئەلىكتە باردۇر. شىئەلەر ئومۇمەن بۇ شەخسنىڭ 1100 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بېرى يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن بىر كىشى ئىكەنلىكىنى دەۋا قىلىدۇ. شىئەلىكتە مەھدى مەسىلىسى شۇنچىلىك مۇھىمكى، ئايەتۇللاھ ھۇمەينىنىڭ ئىنقىلاب قىلغۇدەك كۈچكە ئىگە بولۇشىدىمۇ، ئۇنىڭ مەھدى ئوتتۇرىغا چىققۇچە ئۇنىڭغا ۋاكالەتچىلىك قىلىدىغانلىقى دەققىدىكى دەۋاسىنىڭ رولى بولغان. سۈننىي گۇرۇپپىلاردا بولسا مىڭلىغان ئايرىم جامائەتنىڭ رەھبەرلىرى ئۆزلىرىنى مەھدى ئېلان قىلغان. مەھدى ئىكەنلىكىگە ئىشىنىلگەن شەخس، ئەگەشكۈچىلىرى ئۈستىدە زور بىر سىياسىي كۈچكە ئېرىشىدۇ. ۋېبېرچە (Weber) نۇقتىئىنەزەردىن قارىغاندا، مەھدىلەرنىڭ جەلپكار نوپۇزنىڭ ئەڭ مۇتلەق مودېلىنى شەكىللەندۈرگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. تېررورىزمنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئائىت بارلىق مۇنازىرىلەردە ھەر دائىم ئىسمى تىلغا ئېلىنىدىغان ھەسەن سابباھمۇ بۇ ئېتىقادتىنى سۈيىئىستېمال قىلغان. ئەمەلىيەتتە قۇرئاندا مەھدى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىرمۇ ئايەت يوق. ھەدىسلەر ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان زامانىۋى تەتقىقاتلارنىڭ كۆپىنچىسى مەھدى ھەدىسلىرىنىڭ توقۇلما ئىكەنلىكىنى ۋە سىياسىي مەقسەتلەر ئۈچۈن ئوتتۇرىغا چىققانلىقىنى ئىسپاتلىدى.

ئۇسامە بىن لادىننىڭمۇ مەھدى بولۇشى مۇمكىنلىكىگە دائىر بەزى پىچىرلاشلارنىڭ تارقالغانلىقىنى ئەسلىتىپ ئۆتسەك، بەلكىم تېمىنىڭ مۇھىملىقى تېخىمۇ ياخشى چۈشىنىلىشى مۇمكىن.

خۇلاسە قىلغاندا، قۇرئان، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدىن كېيىن ھېچقانداق ئىنساننىڭ ئېپىستېمولوگىيەلىك جەھەتتىن ئالاھىدە ئورۇندا بولۇشىنى تەستىقلمايدۇ. شۇڭلاشقا، بەزى ئىنسانلارغا ئۈستۈن ئېپىستېمولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكلەرنى نىسبەت بېرىش ئارقىلىق ئادىل بولمىغان بىر ئۇرۇشنىڭ ئېچىلىشىنى قانۇنلاشتۇرغىلى بولمايدۇ.

ئۇرۇش ئەخلاقى نۇقتىسىدىن ئۇرۇشنىڭ باشلىنىش شەرتلىرى بىلەن بىرگە، ئۇرۇشنىڭ قانداق داۋاملاشتۇرۇلىدىغانلىقىمۇ مۇھىمدۇر. بىر ئۇرۇش مۇۋاپىق سەۋەبلەر بىلەن باشلىنىشىغا قارىماي ئۇرۇش ئىچىدە ناھەق قىلمىشلار يۈز بەرگىنىدەك، بىر ئۇرۇش مۇۋاپىق بولمىغان سەۋەبلەر بىلەن باشلىنىشىغا قارىماي ئادىل بىر شەكىلدە داۋاملاشتۇرۇلۇشىمۇ مۇمكىن. قۇرئاننىڭ تۆۋەندىكى ئايىتى، ئۇرۇشنىڭ داۋاملاشتۇرۇلۇش شەكلىگە دىققەت قىلىش مەسىلىسىدە نەزەردە تۇتۇلۇشى كېرەك:

سىلەر بىلەن ئۇرۇش قىلغانلارغا قارشى ئاللاھ يولىدا ئۇرۇش قىلىڭلار، ئەمما ھەددىدىن ئاشماڭلار. ئاللاھ ھەقىقەتەن ھەددىدىن ئاشقۇچىلارنى ياخشى كۆرمەيدۇ.

بەقەرە سۈرىسى، 190-ئايەت

كۆرۈنۈپ تۇرغىنىدەك، قۇرئان ئۇرۇش باشلىغانلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىش رۇخسىتى بەرگەندە، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن ھەممە يولنىڭ مۇباھ ئىكەنلىكىنى ئېيتمايدۇ، ئەكسىچە ئۇرۇش مەزگىلىدىمۇ ھەددىدىن ئاشماسلىقنى نەسىھەت قىلىدۇ. ھەر بىر ئۇرۇش يېڭى بىر ھادىسە ياراتماقتا. كونا ئۇرۇش قوراللىرى بىلەن يېڭى ئۇرۇش قوراللىرىنىڭ ئوخشىماسلىقىمۇ ئۇرۇشنىڭ قانداق داۋاملاشتۇرۇلىدىغانلىقى مۇنازىرىسىنى قىينىلاشتۇرماقتا. قۇرئاننىڭ ئۇرۇشنىڭ داۋاملاشتۇرۇلۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەلۇم ئاساسىي پرىنسىپلاردىن سىرت تەپسىلاتلار بەرمەسلىكى، دەۋرنىڭ شارائىتىغا ماس مېتودلارنى يېتىلدۈرۈش ئېلاستىكلىقىنى بېرىدۇ.

«ئىسلام ۋە ئۇرۇش» تېمىسىنى سېلىشتۇرما ئەخلاق تەتقىقاتلىرى نۇقتىسىدىن كۆزدىن كەچۈرگەن جون كېلسەي (John Kelsay) نىڭ ئېيتقىنىدەك: «زامانىۋى ئۇرۇشنىڭ قانداق داۋاملاشتۇرۇلۇشى كېرەكلىكىگە دائىر شەرتلەرگە ئىسلام دۇنياسىنىڭ قوشقان تۆھپىسى ھېلىھەم تەرەققىيات باسقۇچىدىدۇر.»

كېيىنكى بەتلەردە توختىلىدىغان قۇرئاندا، ياتلار بىلەن كېلىشىملەر تۈزگىلى بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان ئىپادىلەر، ئۇرۇشنىڭ داۋاملاشتۇرۇلۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك تېما بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈشى مۇمكىن.

قۇرئاندا ئۇرۇشنىڭ باشلىنىشى ۋە داۋاملاشتۇرۇلۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك پرىنسىپلار بولغىنىدەك، قارشى تەرەپ تىنچلىق تەلەپ قىلغان ئەھۋالدا ئۇرۇشنىڭ داۋاملاشتۇرۇلمايدىغانلىقىمۇ ئېيتىلىدۇ. بۇ تېما بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىككى ئايەت مۇنداق:

ئەگەر ئۇلار تىنچلىققا مايىل بولسا، سەنمۇ ئۇنىڭغا مايىل بول ۋە ئاللاھقا تەۋەككۈل قىل. «ئەنفال» سۈرىسى، 61-ئايەت

سىلەر بىلەن دىن توغرىسىدا ئۇرۇش قىلمىغان، سىلەرنى يۇرتلىرىڭلاردىن قوغلاپ چىقارمىغانلارغا كەلسەك، ئاللاھ ئۇلارغا ياخشىلىق قىلىشىڭلاردىن ۋە ئۇلارغا ئادالەتلىك مۇئامىلە قىلىشىڭلاردىن سىلەرنى توسمايدۇ. چۈنكى ئاللاھ ئادىل بولغۇچىلارنى ياخشى كۆرىدۇ. «مۇمتەھىنە» سۈرىسى، 8-ئايەت

ئىسلامنىڭ، «ھېچقانداق دۆلەتنىڭ مۇڭاپىق سەۋەبلەردىن سىرت ئەقلىي سەۋەبلەر ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىش ھوقۇقى يوقتۇر» دېگەن جون راۋلس (John Rawls) بىلەن (ئۇرۇش ئەخلاقى ئۈستىدە ئىزدىنىۋاتقانلارنىڭ كۆپىنچىسىمۇ ئوخشاش پىكىرىدۇر) ئوخشاش يۆنىلىشتە بۇيرۇقلار بەرگەنلىكىنى ئېيتالايمىز. ئەمما، ئىسلام بىلەن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا ئېنىق بىر پەرقنىڭ بارلىقىنى ئېيتىشقا مەجبۇرمىز. مۇسۇلمانلار گەرچە ئىسلام دىنىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى بولسىمۇ، نەتىجىدە ئۇلارنىڭمۇ (نۇرغۇن ۋاقىتلاردا كۆپىنچىسىنىڭ دىنىي ۋەزىپىلىرىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كېتىدىغان) ئەقلىي مەنپەئەتلىرى باردۇر؛ ئەمەلىيەتتە جەمئىيەتنى كۆپىنچە ۋاقىتتا سەپەرۋەر قىلغىنى، سىياسىي سەرخىللارنىڭ مەنپەئەتلىرى بولغان. ئۇرۇشنىڭ سەۋەبى ئەقلىي سەۋەبلەر بولغان نۇرغۇن ئەھۋالدىمۇ فىقھىشۇناسلار، مۇپتىلار ئۇرۇشلارنىڭ دىنىي سەۋەبلەر ئۈچۈن زۆرۈر ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان پەتۋالارنى بەرگەن. بۇ پەتۋالارنى ئېلىش مۇھىم ئىدى، چۈنكى شۇ ئارقىلىق ئۇرۇش قىلىدىغان خەلقنىڭ نەزەرىدە ئۇرۇشنى قانۇنلاشتۇراتتى ۋە ئۇنىڭدىن باشقا ئىنسانلارنى سەپەرۋەر قىلىش ئۈچۈن ئىسلامنىڭ ئونتولوگىيەسىدىن ۋە ئاخىرەتشۇناسلىقىدىنمۇ پايدىلىناتتى. ئىسلامنىڭ مەۋجۇدىيەت ۋە ئاخىرەت ئىدىيەسىگە كۆرە ھەممە نەرسىنى ياراتقان، ھەممە نەرسىگە كۈچى يېتىدىغان بىر خۇدا باردۇر؛ خۇدا، بۇ دۇنيادىن كېيىن ئاخىرەتتە ئەبەدىي بىر

هايات تەييارلىغان ۋە ھەممە ئادەمنىڭ ئاخىرەتتىكى ھاياتىدىكى ئورنىنى بۇ دۇنيادا قىلغانلىرى بەلگىلەيدۇ.

ئىسلامغا كۆرە ئاللاھ نامى بىلەن قىلىنغان ئۇرۇشتا ئۆلگەن شېھىتلەر ئاخىرەتتە جەننەت بىلەن خۇش خەۋەر بېرىلگەن. نەتىجە سۈپىتىدە ئىسلام، دۇنيەۋى مەنپەئەتلەر ئۈستىگە قۇرۇلغان نىشانلارنى يېڭىپ ئۆتىدىغان ئىلاھىي نىشانلارنى ئونتولوگىيە ۋە ئاخىرەت ئىلمىدە تىلغا ئالىدۇ. ئىسلامىي ئېتىقادقا كۆرە شېھىتلەر قىسقىغىنە دۇنياۋى ھاياتىنى پىدا قىلىش بەدىلىگە مۇكەممەل بىر ئەبەدىي ھاياتقا ئېرىشىدۇ. ئۆز كۈچ ھېسابلىرى ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىشنى خالايدىغانلار، بۇ ئونتولوگىيە ۋە ئاخىرەت ئىدىيەسىنى قوللىنىپ ئاممىنى ئۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلىشقا تىرىشقان. نەتىجىدە، جىھاد بىر قايىل قىلىش مېخانىزمى سۈپىتىدە قوللىنىلغان ۋە جىھادنىڭ بىر رېتورىكا سۈپىتىدە قوللىنىلغانلىقىنى ئېيتىش سەۋەبىمىزمۇ دەل مۇشۇ.

قۇرئانغا كۆرە كېلىشىم تۈزۈش ۋە ئالاقە خاراكتېرلىك ھەرىكەت

ھوببېسنىڭ (Hobbes) چۈشەنچىسىگە ئەگەشكەن كانت، «بىرگە ياشايدىغان ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى تەبىئىي ھالەت بىر تىنچلىق ھالىتى ئەمەس، بەلكى ھەر دائىم ئېلان قىلىنمىغان بولسىمۇ، ھەر ۋاقىت پارتلاپ كېتىدىغاندەك كۆرۈنىدىغان بىر ئۇرۇش ھالىتىدۇر. شۇنداق بولغاندا، مەڭگۈلۈك بىر تىنچلىق ھالىتىنىڭ ئورنىتىلىشى كېرەك» دەيدۇ. ئۇرۇشلارنىڭ، ئىنسانىيەتنىڭ ئاچچىق ئەمما قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدىغان ھەقىقەتلىرى بولغان بىر دۇنيادا، ئۇنۇملۇك بىر ئالاقە بولماستىن ئۇرۇشلارنى يېڭىش ۋە تىنچلىقنىڭ بەرپا بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭلاشقا، ئىسلامنىڭ «ياتلار»، بولۇپمۇ دۇشمەن بىلەن ئالاقە قۇرۇش توغرىسىدىكى كۆزقاراشلىرىنى چۈشىنىش ئىنتايىن مۇھىمدۇر. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بۇتپەرەسلەر بىلەن ھۇدەيبىيە كېلىشىمىنى ئىمزالىغان ۋە ئەتراپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ بەزى نارازىلىقلىرىغا قارىماي بۇ كېلىشىمنى ئىجرا قىلغان.

ئەمما بۇتپەرەسلەر كېلىشىمنى بۇزغان ۋاقىتتا مۇسۇلمانلارمۇ كېلىشىمگە ئەمەل قىلىشنى توختاتقان. بۇ ئەھۋالدىمۇ، مۇسۇلمانلار، كېلىشىمنى بۇتپەرەسلەرگە قارشى بۇزمىغان، بۇتپەرەسلەردىن كېلىشىمگە ئەمەل قىلىشنى داۋاملاشتۇرغانلارغا قارشى كېلىشىمگە ئۇيغۇن ھالدا مۇئامىلە قىلىشنى داۋاملاشتۇرغان. بۇ ئەھۋال تۆۋەندىكى ئايەتتە ئوچۇق كۆرۈلمەكتە:

مۇشرىكلاردىن سىلەر بىلەن كېلىشىم تۈزگەن ۋە بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلمىغان، سىلەرگە قارشى ھېچكىمگە ياردەم بەرمىگەنلەرگە كەلسەك، ئۇلار بىلەن تۈزگەن كېلىشىمگە مۆھلىتى توشقانغا قەدەر ريائىيە قىلىڭلار. شۈبھىسىزكى، ئاللاھ تەقۋادارلارنى دوست تۇتىدۇ.

9- تەۋبە سۈرىسى، 4-ئايەت

قۇرئاندىكى، مۇسۇلمانلارنىڭ ۋەدىلىرىنى/قەسەم**لىرىنى ئورۇندىشىنى نەسىھەت قىلىدىغان ئايەتلەرمۇ مۇسۇلمانلارنىڭ ئىمزالىغان كېلىشىملىرىگە سادىق قېلىشنىڭ مۇھىملىقىنى كۆرسىتىشى نۇقتىسىدىن مۇھىمدۇر. تۆۋەندىكى ئايەت بۇنىڭغا مىسالدۇر:**

ئەھدىگە ۋاپا قىلىڭلار. چۈنكى ئەھدە بىر مەسئۇلىيەتتۇر.

17- ئىسرا سۈرىسى، 34-ئايەت

مۇسۇلمانلارنىڭ تۈزگەن كېلىشىملىرىگە ئەمەل قىلىشى شۇنچىلىك زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنكى، باشقا مۇسۇلمانلارغا ياردەم قىلىدىغان ۋاقىتتىمۇ، ئالدىن تۈزگەن كېلىشىملىرىنى نەزەردە تۇتۇشى كېرەك. بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئىككى ئايەتتە مۇنداق دېيىلگەن:

پەقەت سىلەر بىلەن ئۆزلىرى ئارىسىدا كېلىشىم بولغان بىر قەۋمگە بېرىپ پاناھلانغانلار، سىلەرگە قارشى ئۇرۇش قىلىشتىن ياكى ئۆز قەۋمى بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى خالىماي، يۈرەكلىرى سىقىلىپ سىلەرگە كەلگەنلەر بۇنىڭدىن مۇستەسنا (يەنى مۇنداقلارنى ئۆلتۈرمەڭلار ۋە ئەسىر ئالماڭلار). ئاللاھ خالىغان بولسا، ئۇلارنى ئۈستۈڭلارغا سالاتتى، شۇنىڭ بىلەن سىلەر بىلەن ئۇرۇشاتتى. ئەگەر ئۇلار سىلەردىن

يىراق تۇرسا، سىلەر بىلەن ئۇرۇشمىسا ۋە سىلەرگە تەسلىم بولسا، ئاللاھ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىشىڭلارغا ھەرگىز رۇخسەت قىلمايدۇ.

نىسا سۈرىسى، 90-ئايەت

ئىمان ئېيتقانلار، ھىجرەت قىلغانلار، ئاللاھ يولىدا مالىلىرى ۋە جانلىرى بىلەن جىھاد قىلغانلار، (يۇرتىدا مۇھاجىرلارغا) جاي بەرگەنلەر ۋە ياردەم قىلغانلار، ئەنە شۇلار بىر-بىرىنىڭ ۋەلىيسىدۇر (دوستىدۇر). ئىمان ئېيتقان ئەمما (مەدىنەگە) ھىجرەت قىلمىغانلاربىلەن سىلەرنىڭ ئوتتۇراڭلاردا تاكى ئۇلار ھىجرەت قىلغانغا قەدەر، ئۆزئارا ۋەلايىتىڭلار (مەسئۇلىيىتىڭلار) يوقتۇر. ئەگەر دىن توغرىسىدا سىلەردىن ياردەم تەلەپ قىلسا، ئۇلارنىڭ دۈشمىنى بىلەن ئاراڭلاردا كېلىشىم بولمىسىلا، ئۇلارغا ياردەم بېرىشىڭلار كېرەك. ئاللاھ سىلەرنىڭ قىلىۋاتقان ئىشىڭلارنى كۆرۈپ تۇرغۇچىدۇر.

ئەنفال سۈرىسى، 72-ئايەت

قۇرئاننىڭ ئەھدە ۋاپانى (كېلىشىمگە ئەمەل قىلىشنى) تەكىتلىشىنىڭ بۈگۈنكى مەسىلىلەر ئۈچۈنمۇ ئىنتايىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىنسانلار تېخى يېتەرلىك دەرىجىدە چۈشەنمىدى. بۇ كىتابنىڭ يېزىلىش سەۋەبلىرىدىن بىرىمۇ دەل بۇ نۇقتىنى تەكىتلەش. قۇرئان ئايەتلىرىدىن، پەيغەمبەرگە دۈشمەنلىك قىلغانلار بىلەنمۇ كېلىشىم تۈزۈلگەنلىكى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ بۇ كېلىشىمنىڭ شەرتلىرىگە ئەمەل قىلغانلىقى كۆرۈلمەكتە. بۇنىڭدىن چىقىرىلىشى كېرەك بولغان پرىنسىپ، مۇسۇلمانلار ئۈچۈن ئۆزى بىلەن ھەرگىز كېلىشىم تۈزگىلى بولمايدۇ دەپ دەۋا قىلىنىدىغان ھېچقانداق دۈشمەننىڭ يوقلۇقىدۇر؛ دۈشمەننىڭ كىملىكى، كېلىشىم تۈزۈلمەسلىكىنىڭ سەۋەبى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنالمايدۇ.

ئىسلامغا كۆرە پەيغەمبەر ئاللاھنىڭ ئالاھىدە قوغدىشى ئاستىدىدۇر ۋە ئۇنىڭ دۈشمەنگە قارشى ھەققانىي مەيدانى ۋەھىي (قۇرئان) ئارقىلىق ئاللاھ تەرىپىدىن تەستىقلانماقتا. ئۇنىڭدىن باشقا ھېچكىمنىڭ، ئېپىستېمولوگىيەلىك جەھەتتىن ئالاھىدە بىر ئەھۋالغا ئىگە ئىكەنلىكى پىكرى قۇرئان بىلەن دەللىللىنەلمەيدۇ. بۇنىڭدىن چىقىرىلىدىغان يەكۈن شۇكى، ھېچقانداق ئىنسانىنىڭ ئامما ئۈستىدىكى تەسىر كۈچى،

قۇرئاننىڭ تىنچلىقنى ئۇرۇشتىن ئەلا كۆرىدىغان بايانلىرىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كېتەلمەيدۇ؛ شۇنداقلا مۇسۇلمانلار تىنچلىق مۇھىتىنىڭ بەرپا بولۇشى ۋە قوغدىلىشىدا ۋاستە بولالايدىغان كېلىشىملەرنى توختىتىپ قويماسلىقى كېرەك. بۇ شەخسنىڭ تارىختا ياشاپ ئۆتكەن مەشھۇر شەخس بولۇشى ياكى ياشاۋاتقان جەلپكار شەخس بولۇشى ئەھۋالنى ئۆزگەرتمەسلىكى كېرەك.

ئۇنىڭدىن باشقا، ھەر بىر توقۇنۇش يېڭى بىر ھادىسىدۇر؛ مەۋجۇت توقۇنۇشلار بىلەن قۇرئاندا بايان قىلىنغان ۋەقەلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىقلار چوقۇم نەزەردە تۇتۇلۇشى ۋە باھالىنىشى كېرەك. ئەمما، بۇ ۋەقەلەرنىڭ ھېچقايسىسىنىڭ قۇرئاندا بايان قىلىنغان تارىخىي ھادىسىلەر بىلەن تامامەن ئوخشاش ئەمەسلىكى ئۇنتۇلماسلىقى كېرەك. زۆرۈرىيەت بولغاندىلا ئۇرۇش ئېلان قىلىش پەقەت قۇرئاندىكى ئاساسىي پرىنسىپلارنىڭ تەتبىقلىنىشى ئاساسىدىلا مۇمكىندۇر. ئەمما پەيغەمبەر دەۋرىدىكى ئۇرۇش چاقىرىقلىرى بىلەن، ئۇنىڭدىن سىرت ئۇرۇشنىڭ زۆرۈر ئىكەنلىكىنى دەۋا قىلىدىغان شەخسىي تەپسىرلەر ئوخشاش دەرىجىدە كەسكىن توغرا ئەمەستۇر؛ چۈنكى ئىككىنچىسىدە، ئىلاھىي ۋەھىي يوقتۇر. قۇرئاننىڭ تاماملىنىشى بىلەن مۇسۇلمانلارغا كېلىدىغان ۋەھىي ئۈزۈلدى، دېمەك شۇنىڭدىن كېيىن ھېچقانداق جىھاد چاقىرىقى پەيغەمبەرنىڭ دەۋرىدىكى جىھاد چاقىرىقىدەك تالاش-تارتىشسىز، مۇتلەق چاقىرىق بولالمايدۇ. بۇنىڭدىن شۇنداق يەكۈن چىقىدۇكى، مۇسۇلمانلار، ئۇرۇشنىڭ زۆرۈر ئىكەنلىكىنى دەۋا قىلغان تەپسىرلەرگە قارشى تەنقىدىي بىر نۇقتىنەزەر يېتىلدۈرۈشى كېرەك. بۇ نۇقتىنەزەر، سىياسىي ۋە شەخسىي مەنپەئەتلەر يولىدا دىنىي ئۇقۇملارنىڭ رېتورىكىلاشتۇرۇلۇپ قوللىنىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئىنتايىن زۆرۈردۇر.

مۇسۇلمانلار، ئونتولوگىيەلىرى ۋە ۋەھىيگە بولغان ئېپىستېمولوگىيەلىك قاراشلىرى سەۋەبىدىن، ئالەمشۇمۇل ھەقىقەتلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا ئىشىنىدۇ؛ بۇ نۇقتىدا مۇسۇلمانلارنىڭ قارىشى، خاېرماسنىڭ ئىلاھىي ئونتولوگىيەلىك ھەقىقەتلەرنى قوبۇل قىلمايدىغان قارىشىدىن پەرقلىقتۇر. ئەمما مۇسۇلمانلارمۇ بىلىدۇكى قوبۇل قىلغان ئالەمشۇمۇل ھەقىقەتلەر، ھەممە ئادەم تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان ھەقىقەتلەر بولمايدۇ. ئۇ چاغدا مۇسۇلمانلارنىڭ «باشقىلار» بىلەن ئالاقە قۇرۇشى مۇمكىنمۇ؟

يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرگەن ئايەتلىرىمىز بۇنىڭ مۇمكىن ئىكەنلىكىنى ۋە ھەتتا كېرەك بولسا دۇشمەن بىلەنمۇ ئالاقە قۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. كېلىشىم تۈزۈش، «باشقىلار» بىلەن تىل ئارقىلىق ئالاقە قىلىش، «باشقىلار» نىڭ «باشقىلار» سۈپىتىدە قېلىشىنى قوبۇل قىلىش (بۇ شافئىي چۈشەنچىسىگە تامامەن زىتتۇر)، «باشقىلار» نىڭ پەرقلىق ئونتولوگىيەسىگە ۋە ئېپىستېمولوگىيەسىگە قارىمايدىغان مۇرەسسە قىلىش ۋە مۇرەسسە قىلىنغان نۇقتىلارغا سادىق قېلىش دېمەكتۇر. پەلسەپەدە «ئالاقە خاراكتېرلىك ھەرىكەت» ئۇقۇمى ئەڭ كۆپ خاپېرماس بىلەن مەشھۇر بولغان؛ ئۇنىڭغا كۆرە «ئالاقە خاراكتېرلىك ھەرىكەت» ئۈچۈن تىل، ھەل قىلىش چارىسىگە يېتىش ئۈچۈن ۋاستە سۈپىتىدە قوللىنىلىشى كېرەك ۋە تەرەپلەر كېلىشىمگە كېلىشنى مەقسەت قىلىشى كېرەك. كېلىشىمگە كېلىش، ئالاقە جەريانىنىڭ نەتىجىسىدە يېتىلىشى ئارزۇ قىلىنغان مەقسەتتۇر. شۇڭلاشقا، «باشقىلار» بىلەن كېلىشىم تۈزگىلى بولىدىغانلىقىنىڭ قۇرئاندا تەكىتلەنگەن بولۇشى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە، چۈنكى شۇ ئارقىلىق كېلىشىمدىن بۇرۇنقى جەريانىنىڭ قانۇنلۇقلىقى ۋە زۆرۈرلۈكى ئوچۇق مەلۇم بولىدۇ.

مەنبە بولۇش بىلەن سەپەرۋەر قىلغۇچى ئامىل بولۇش ئوتتۇرىسىدىكى پەرق

راپوپورت «دىنلارنىڭ زوراۋانلىقنى ئازايتىدىغان ھەم ئۇنى پەيدا قىلىدىغان تەرەپلىرى بار» دەپ توغرا ئېيتقان. شۇنداقتىمۇ نۇرغۇن كىشىنىڭ ئەكسىچە، تارىختىكى ئۇرۇشلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ مەنبەسى دىنلار ئەمەس دەپ ئويلايمىز. ئالدى بىلەن دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك نۇقتا شۇكى، يېزىلغان تارىخنىڭ كۆپ قىسمى ئۇرۇشلار تارىخى؛ شەك-شۇبھىسىزكى، تارىختا يۈز بېرىش ئېھتىماللىقى بار تۇرۇپ توختىتىپ قېلىنغان نۇرغۇن ئۇرۇشلار بولغان، ئەمما تارىخ كىتابلىرى بۇ ھەقتە ھېچنېمە دېمەيدۇ. ئەگەر يۈز بەرگەن ئۇرۇشلارنىڭ گۇناھى دىنلارغا ئارتىلىدىغان بولسا، توسۇپ قېلىنغانلار ئۈچۈنمۇ دىنلارنىڭ مەدھىيەلىنىشى كېرەك ئەمەسمۇ؟ دىنىي ئورگانلار ئۇرۇشلاردىن جاۋابكار بولغان دەۋردە، تىنچلىقتىنمۇ جاۋابكار بولۇشى كېرەك ئەمەسمۇ؟ قىلىنغان ئۇرۇشلارنىڭ گۇناھىنى دىنلارغا ئارتىدىغانلار، توختىتىلغان،

توسۇپ قېلىنغان ئۇرۇشلارنىڭ مەدھىيەسىنى دىنلاردىن ئايايدۇ؛ تارىخ كىتابلىرى توسۇپ قېلىنغان ئۇرۇشلارغا ئائىت بىلىملەرنى ئاساسەن دېگۈدەك ئۆز ئىچىگە ئالمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ، ئانچە مۇمكىنمۇ ئەمەس. پەقەت يۈز بەرگەن ئۇرۇشلارنىڭ تارىخى بىلىنگەنلىكى ئۈچۈن، لوگىكىلىق جەھەتتىن پەرقلىق بىر نۇقتىئىنەزەر يېتىلدۈرۈش قىيىندۇر. ئۇنىڭدىن باشقا، شۇنى ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، تارىختا دىنلارنىڭ جەمئىيەتتىكى رولى ئانچە چوڭ بولمىغان 20-ئەسىردە ئۇرۇشلاردا ئۆلگەن ئىنسانلارنىڭ سانى ئەڭ كۆپ بولغان. ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ كۆپ قىسمىدا ئىنسان ھاياتىنى يېتەكلىگەن ئەڭ مۇھىم ئامىل دىن بولغان. شۇڭلاشقىمۇ، ئۇرۇشلارنىڭ ھەقىقىي سەۋەبلىرى نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇرۇش قىلىدىغان ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىش ئۈچۈن دىنىي رېتورىكا قوللىنىش زۆرۈر بولغان. نۇرغۇن ئەھۋالدا بۇ رېتورىكا بولمىسا ئۇرۇش مۇمكىن بولمايتتى. تارىخچىلارنىڭ ساناقسىز ۋەقەلەردە كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، دىنىي رېتورىكا بىلەن قىلىنغان نۇرغۇن ئۇرۇشنىڭ ئارقىسىدىكى تۈپ سەۋەب، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي كۈچنى ئاشۇرۇش ئارزۇسى بولغان. ھانس مورگېنتاۋنىڭ (Hans Morgenthau) «سىياسىي رېئالىزم» نەزەريەسى بىلەن ئوتتۇرىغا قويغىنىدەك ئىنسانلارنىڭ ئەقلىي، ئوبيېكتىپ ۋە ھېسسىياتچان بولمىغان كۈچ ھېسابلىرى ئۇرۇشنىڭ ھەقىقىي مەنبەسى بولغان.

دىنىي ئەخلاقنىڭ، «سىياسىي رېئالىزم» نىڭ ئېتىكا ئەندىشىلىرىنى نەزەردە تۇتمايدىغان قارىشىغا توسالغۇ بولۇشى، ئادەتتە «دىنىي زاتلار» نىڭ تەپسىرلىرى بىلەن يېڭىپ ئۆتۈلگەن ۋە بۇ «دىنىي زاتلار» نىڭ سىياسىي ھاكىمىيەت بىلەن بولغان يېقىن مۇناسىۋەتلىرى بۇنىڭدا مۇھىم رول ئوينىغان. كانت «ئەخلاقلىق سىياسەتچى» بىلەن «سىياسىي ئەخلاقچى»نىڭ پەرقىنى ئايرىيدۇ. بۇلاردىن بىرىنچىسى سىياسىي پرىنسىپلارنى ئەخلاققا ئۇيغۇن بولىدىغان شەكىلدە تەپسىر قىلىدىغان كىشىدۇر. يەنە بىرى بولسا ئەخلاقىي قائىدىلەرنى ئۆز پايدىسىغا ماس كېلىدىغان شەكىلدە ئۆزگەرتىدۇ. «سىياسىي ئەخلاقچىلار» نىڭ ئاساسلىق نىشانلىرى «سىياسىي رېئالىزم» نىڭ كۈچنى قوغداش ۋە ئاشۇرۇش پرىنسىپلىرىدۇر. رېتورىكا سۈپىتىدە قوللىنىلغان دىنىي ئۇقۇملار «سىياسىي ئەخلاقچىلار» نىڭ قولىدا «سىياسىي رېئالىزم» نىڭ

ۋاستىلىرى سۈپىتىدە قوللىنىلغان. شۇڭلاشقا، دىن نامى بىلەن قىلىنغان ئۇرۇشلارنىڭ كۆپىنچىسىدە دىنىي رېتورىكىنىڭ پەقەت ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىش ئۈچۈن قوللىنىلغانلىقىنى ئېيتالايمىز. تارىختا ئېتىكا قىممەتلىرى غالىب كەلگەن مىسالالارنىڭ بولۇشىغا قارىماي، يۇقىرىدىمۇ كۆرسىتىلگىنىدەك، تارىخنىڭ ئاساسەن ئۇرۇشلار تارىخى بولۇشى، بۇ مىسالالارنىڭ ئانچە كۆپ دىققەت تارتماسلىقىغا سەۋەب بولغان. بىزنىڭچە، دۇنياۋى مەنپەئەتلەردىن تېخىمۇ مۇھىم مەنپەئەتلەر بارلىقىنى ئېيتىدىغان دىنىي قاراش، زۆرۈر بولغاندا كۈچكە ئېرىشىش ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىش ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن ئېتىكا قىممەتلىرىگە قاراپ ئولتۇرماسلىق كېرەكلىكىنى ئېيتىدىغان «سىياسىي رېئالىزم»غا قارىغاندا، دۇنيا تىنچلىقىنى قوغدىشىش نىشانىدا تېخىمۇ كۆپ ئەۋزەللىك تەمىنلەيدۇ.

شۇڭلاشقىمۇ تىنچلىقنىڭ كاپالەتكە ئىگە قىلىنىشىغا ۋە قوغدىلىشىغا يارايدىغان ئورگانلارنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئالاقە جەريانىدا، زوراۋانلىقنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى بولغان «سىياسىي رېئالىست» لارنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتكە ئوخشاش ئەقلىي ھېسابلىرىنىڭ دۇنيا تىنچلىقىنى خەتەرگە ئىتتىرىدىغان ئىدىيەسىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، دۇنيادىكى بارلىق چوڭ دىنلارغا مۇراجىئەت قىلىش زۆرۈر.

ئىسلامنىڭ زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرىدە ئۇنىڭ تۈپ مەنبەسى بىلەن سەپەرۋەر قىلغۇچى ئامىلىنى ياخشى ئايرىش كېرەك دەپ ئويلايمىز. نۇرغۇن كىشىنىڭ بۇ پەرقنى ئايرىماستىن، ئىسلام دىنى سەپەرۋەر قىلغۇچى ئامىل سۈپىتىدە قوللىنىلغان نۇرغۇن ۋەقەلەردە ئىسلامنى زوراۋانلىقنىڭ مەنبەسى سۈپىتىدە كۆرسەتكەنلىكىنى كۆزەتمەكتىمىز. ئىسلامنىڭ زوراۋانلىقنىڭ مەنبەسى بولۇشى دېگەنلىك، زوراۋانلىقنىڭ پەقەت ئىسلام ئۇنى بۇيرۇغانلىقى ئۈچۈنلا يۈز بېرىشى دېمەكتۇر. ئەمەلىيەتتە ئىسلام «نامازغا ئوقۇڭلار»، «روزا تۇتۇڭلار» غا ئوخشاش بۇيرۇقلىرى ۋە «چوشقا گۆشى يېمەڭلار» غا ئوخشاش چەكلىمىلىرى بىلەن نۇرغۇن ھەرىكەت ۋە چەكلەش مەسىلىسىدە مۇسۇلمانلارنىڭ ئېتىقاد مەنبەسىدۇر؛ يۇقىرىقى بۇيرۇق ۋە چەكلىمىلەرنىڭ «يېتەرلىك سەۋەبى» ئىسلامدۇر. مۇسۇلمانلارنىڭ يۇقىرىقى ھەرىكەتلەرنى ئورۇندىشىنى ۋە چەكلىمىلەردىن يىراق تۇرۇشىنى تەمىنلەيدىغان بىردىنبىر مەنبە ئىسلامدۇر.

ئەما، مۇسۇلمانلار قىلغان قوغدىنىش ئۇرۇشلىرىنى نەزەرگە ئالمىساق، شۇنداق دېيەلەيمىزكى، ئۇلار قىلغان ھەر بىر ئۇرۇشنىڭ ئارقىسىدا ئاساسەن ئىقتىسادىي ياكى سىياسىي بىر سەۋەب بولغان. ھەتتا مۇسۇلمانلارنىڭ قوغدىنىش ئۇرۇشى سۈپىتىدە قىلغان نۇرغۇن ئۇرۇشلىرىدىمۇ، ئىسلام دىنى ئۇلارغا «نامايش ئوقۇغۇلار» ۋە «روزا تۇتۇغۇلار» دېگەنگەن ئوخشاش، «ئۇرۇش قىلىڭلار» دەپ بۇيرۇق بەرمىگەن دەپ ئېيتالايمىز. ھۇجۇمغا ئۇچرىغان نۇرغۇن ئىنسانلارنىڭ مۇسۇلمان بولمىسىمۇ ئۆزىگە ھۇجۇم قىلىنغاندا قوغدىنىش ئۇرۇشىغا كىرىدىغانلىقى ئېنىق. ئۇنىڭدىن باشقا، مەلۇم بىر قىسىم سىياسىي ياكى ئىقتىسادىي مەسىلىلەر يۈز بەرمىگەن بولسا، ئىسلام نامى بىلەن قىلىنغانلىقى ئېيتىلغان ئۇرۇشلارنىڭ كۆپىنچىسىمۇ يۈز بەرمىگەن بولاتتى. دېمەككى ئىسلام بۇ ئۇرۇشلارنىڭ «يېتەرلىك سەۋەبى» ئەمەستۇر. ئەمەلىيەتتە، ئىسلامچى رېتورىكا بىلەن قىلىنغان ئۇرۇش ۋە زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ كۆپىنچىسىدە ئىسلام مەنبە ئەمەستۇر؛ ئەما ئۇ سەپەرۋەر قىلغۇچى ئامىل سۈپىتىدە قوللىنىلغان.

مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئالاقىنىڭ قۇرۇلۇشى يولىدا تەكشۈرۈلۈشى كېرەك بولغان تېئولوگىيەلىك، ئەخلاقىي ۋە پەلسەپەۋى مەسىلىلەر بىلەن بىرگە، مەسىلىلەرنىڭ مەركىزىدىكى كونكرېت مەسىلىلەرمۇ ھەل قىلىنىشقا تىرىشىلىشى كېرەك. ھانتىڭتونغا كۆرە، مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئاساسلىق مەسىلە ئىقتىسادىي مەسىلە ئەمەس، بەلكى مەدەنىيەت ۋە دىنىي مەسىلىدۇر؛ يەنى پەرقلىق دىنلاردىن بولۇش، مەدەنىيەتلەرنىڭ توقۇنۇشىنىڭ سەۋەبىدۇر. بۇ خىل قاراش، غەرب بىلەن مۇسۇلمان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەسىلىلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرىپىنىڭ يېتەرلىك دەرىجىدە چۈشىنىلمەسلىكىگە سەۋەب بولىدۇ. خاببېرماس، ھانتىڭتوننىڭ قارىشىنى رەت قىلىدۇ، چۈنكى ئۇ، دۇنياۋىلىشىش ئېلىپ كەلگەن ئالاقە مەسىلىلىرىنىڭ سەۋەبى مەدەنىيەت ئەمەس، ئىقتىسادىي مەسىلە دەپ قارايدۇ.

مۇسۇلمان دۆلەتلەر، دۇنيانىڭ ئەڭ باي تەبىئىي گاز ۋە نېفىت كانلىرىغا ئىگە بولۇشىغا قارىماي، دۇنيانىڭ ئەڭ نامرات دۆلەتلىرى قاتارىدىدۇر. دۇنيا نوپۇسىنىڭ 22 پىرسەنتىنىڭ مۇسۇلمان بولۇشىغا قارىماي دۇنيادىكى كىرىمنىڭ پەقەت 3.8

پىرسەنتىلا مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن ئىشلەپچىقىرىلماقتا. كۆپىنچە مۇسۇلمانلارنىڭ «ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىندۇق، پەلەستىندە زۇلۇمغا ئۇچرىدۇق» دەپ ئويلىشى ئۇلاردا غەربكە قارشى بىر نەپرەت ھېسسىياتى شەكىللەندۈرگەن. (بۇ كىتابتا مۇسۇلمانلارنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىپ قىلىنمىغانلىقى ياكى پەلەستىندە زۇلۇمغا ئۇچرىغان-ئۇچرىمىغانلىقى مۇنازىرە قىلىنمايدۇ. ئەمما، بۇ تېمىلاردىكى قاراش نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، مۇسۇلمانلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ ئومۇمىي زېھنىيىتى چۈشىنىلمەستىن، مەسىلىلەرنى ھەل قىلىدىغان بىر ئالاقە جەريانىنىڭ قۇرۇلمايدىغانلىقى ئوچۇقتۇر.) كوللېكتىپ نەپرەت مەدەنىيەتلەر ئارا ئالاقىنى بۇزماقتا ۋە زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرىنى ئەملگە ئاشۇرغان دۆلەتلەر ياكى گۇرۇپپىلار تەرىپىدىن بۇ ھېسسىيات قوللىنىلماقتا.

مۇسۇلمان دۆلەتلەرگە قارىتىلغان ياكى ئىسلام نامى بىلەن قىلىنغان زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرىدە (خاېىرماسىنىڭمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك) ئەڭ ئاساسلىق مەسىلىنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلەر ئىكەنلىكىنى ئېيتالايمىز.

ئېتىقاد ۋە مەدەنىيەت مىراسى نۇقتىئىنەزىرىدىن قارىغاندا، ساماۋى دىندىن كەلگەن غەرب ۋە ئىسلام مەدەنىيەتلىرى بىر-بىرىگە دۇنيانىڭ باشقا نۇرغۇن مەدەنىيەتلىرىدىن تېخىمۇ يېقىندۇر. ئەگەر بەزى ئىسلامىي گۇرۇپپىلار غەربكە قارشى (ھانتىڭتونىنىڭ ئىما قىلغىنىدەك) پەقەتلا دىن ۋە مەدەنىيەت پەرقى تۈپەيلىدىن زوراۋانلىق قىلمۇاتقان بولسا، دىنىي جەھەتتىن ئۆزلىرىدىن تېخىمۇ پەرقلىق بولغان ياپونىيەگە ياكى خىتايغا بۇرۇنراق ھۇجۇم قىلىشى كېرەك ئەمەسمىدى؟ ياكى، بەزى دۆلەتلەرگە پەقەت خىرىستىيان ياكى غەربلىك بولغانلىقى ئۈچۈنلا زوراۋانلىق قىلمۇاتقان بولسا، ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيەگە قارشى تۇتقان پوزىتسىيەسىنى شۇنچىلارىيە ۋە بىرازلىيەگىمۇ قارشى تۇتۇشى كېرەك ئەمەسمىدى؟ ھانتىڭتونغا كۆرە، غەرب ئۈچۈن ئاساسلىق مەسىلە ئىسلامىي رادىكال-دىنچىلىق ئەمەس، ئىسلامنىڭ ئۆزىدۇر. ئۇنىڭ قارىشىغا قوشۇلىدىغانلار، مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ مەدەنىيىتىنى زورلۇق بىلەن ئۆزگەرتىشكە ياكى ئۆز مەدەنىيەتلىرىنى ھەر خىل يوللار بىلەن تېڭىشقا ئۇرۇنۇشى مۇمكىن، ئەمما بۇ خىلدىكى تىرىشچانلىقلار پەقەتلا يېڭى زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ

پارتلىشىغا سەۋەب بولىدۇ. ئابدۇل ئەزىز سەئىد ۋە مىنا شەرىفىنىڭ بىر ماقالىسىدە ئېيتقىنىدەك:

«ھانتىڭتونىنىڭ مودېلى تەرتىپلىك، بىخەتەر ۋە مۇقىم بىر دۇنيا ئۈچۈن پۈتۈن دۇنيانىڭ غەربىنىڭ نۇرمىلىرىغا ۋە قىممەت قاراشلىرىغا ماسلىشىشى كېرەكلىكى شەرتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان مەدەنىيەت-ئۇستۇنلۇكچى دەۋالار بىلەن تولۇپ تاشقاندۇر. ئەگەر باشقىلار قەدەمداش بولۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىسا، ئۇ چاغدا مەسىلىلەر ياكى توقۇنۇشلار قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدىغان ھالغا كېلىدۇ.»

يەنە بىر تەرەپتىن، خاېىرماسقا ئوخشاش ئويلايدىغانلار بولسا ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا تىرىشىدۇ. مەسىلىنىڭ مەنبەسى خاتا بېكىتىلسە قوللىنىلىدىغان داۋالاشمۇ خاتا بولىدۇ. نۇرغۇن كىشى ئىسلامنى ھەقىقىي مەسىلە سۈپىتىدە كۆرسىتىشكە تىرىشماقتا ۋە «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» تېزىسى، بىر مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى يارىتىشنىڭ ۋاستىسى سۈپىتىدە قوللىنىلماقتا.

پەۋقۇلئاددە جىددىي ئەھۋال مۇستەسناسى

زوراۋانلىقنى قولدىن بېرىپ قويۇشنى خالىمايدىغانلار، ئاممىغا ئۇرۇشلىرىنىڭ قانۇنلۇق ئىكەنلىكىنى قوبۇل قىلدۇرۇش ۋە ئۇلارنى دۈشمەنگە قارشى سەپەرۋەر قىلىش ئۈچۈن بەزى يەرلەردە «تېررورلۇق» نى، بەزى يەرلەردىمۇ «جىھاد» نى رېتورىكا سۈپىتىدە قوللانغان ۋە قوللانماقتا. دۇنيانىڭ بىر بۇلۇڭىدىكىلەر مېدىيادىن، ئىقتىسادىي كۈچتىن ۋە ئەڭ يېڭى تېخنىكا قوللىنىلىپ ئىشلەپچىقىرىلغان قوراللاردىن پايدىلىنىۋاتقاندا يەنە بىر بۇلۇڭىدىكىلەر، ئېلېكترونلۇق قوراللار بىلەن قوراللانغان قوشۇنلارغا پارتىزانلىق ئۇرۇش تاكتىكىلىرى بىلەن تاقابىل تۇرۇشقا تىرىشماقتا. «تېررورلۇق» نى رېتورىكا سۈپىتىدە قوللانغانلار بارلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ تالاش-

تارتىشسىز قوبۇل قىلىنىشىنى تەلەپ قىلغىنىدەك، «جىھاد» نى رېتورىكا سۈپىتىدە قوللانغانلارمۇ ئۆزلىرىگە قارشى چىقىشنىڭ ئىسلامغا قارشى چىقىش ئىكەنلىكىنى دەۋا قىلىپ، ئۆزىگە كىر قوندۇرماسلىققا تىرىشماقتا. ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىگە كەلگەن ئېتىرازلارنى «تېررورلۇق» ۋە «جىھاد» رېتورىكىلىرى بىلەن جىمقتۇرۇشقا تىرىشماقتا. بىر تەرەپ پۇقرالار ئارىسىغا يوشۇرۇنغان ھەرىكەتچىلەرنى تۇتالمىغانلىقتىن سۇنغان غۇرۇرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن دۆلەتلەرگە ئۇرۇش ئېچىپ پۇقرالارنىڭ ئۆلۈمىگە سەۋەب بولماقتا، يەنە بىر تەرەپ بولسا تېخنىكىلىق ئۈستۈنلۈكى بولغان رەقىبلىرىدىن ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن پۇقرالارنى نىشان قىلغان ھۇجۇملارنى پىلانلاپ، مىڭلىغان پۇقرانىڭ ئۆلۈمىگە سەۋەب بولماقتا. نەتىجىدە، ھەر ئىككى تەرەپتىن نېمە بولغانلىقىدىن خەۋەرسىز نۇرغۇن بالا ۋە ئاياللار ئۆلمەكتە. كانتنىڭ «ھېچقانداق دۆلەت ئۇرۇشتا، كەلگۈسىدە تىنچلىق ئورنىتىلىدىغان ۋاقىتتا دۆلەتلەرنى بىر-بىرىگە ئىشەنمەس قىلىدىغان يوللارغا مۇراجىئەت قىلماسلىقى كېرەك» دېگەن پرىنسىپى ئۈزلۈكسىز دەپسەندە قىلىنماقتا. ئەسلى خەۋپ، بۈگۈن يۈز بېرىۋاتقانلارنىڭ، كەلگۈسىدە تېخىمۇ چوڭ ۋە توسۇپ قالغىلى بولمايدىغان ۋەقەلەرگە ھامىلدار بولۇشىدۇر. بۇ ئىنتايىن خەتەرلىك قىيىن ئەھۋالدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئۇنۇملۇك بىر ئالاقە جەريانى شەكىللەندۈرۈشتىن باشقا بىر ھەل قىلىش چارىسى يوقتەك قىلىدۇ.

پۇقرالارنىڭ ئۆلۈمىگە «جىھاد» ياكى «تېررورلۇق بىلەن ئۇرۇش» رېتورىكىسى بىلەن سەۋەب بولغانلار ئۆز قىلمىشلىرىنى قوبۇل قىلدۇرۇش ئۈچۈن تۇرلۇك سەۋەبلەرنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بۇلار ئادەتتە مايكىل ۋالزېرنىڭ تەبىرى بىلەن ئېيتقاندا، يامان يەردىن قىستالغاندا تېپىلغان باھانىلەردۇر؛ يەنى ئۇرۇشتا قائىدە-يوسۇنلارغا ئۇيغۇن قارشىلىق كۆرسىتىش يوللىرى بىلەن تاقابىل تۇرۇش ئۈمىدسىز ۋە پايدىسىز بولسا يېڭىش ئۈچۈن ھەممە يول مۇباھ بولىدۇ. ۋالزېرنىڭ تارىختىن بەرگەن مىسالى 1940-يىللاردىكى ئەنگلىيەدۇر: ناتسىست (Nazi) تەھدىتىنىڭ ئۇلارنى يوق قىلۋېتىش ئېھتىماللىقى سەۋەبىدىن، بىگۇناھ ئىنسانلارنىڭ ھوقۇقلىرىنىڭ نەزەردىن ساقىت

قىلىنىشنى ۋە ئۇرۇش كېلىشىمىنىڭ بۇزۇلۇشىنى تەلەپ قىلىدىغان «پەۋقۇلئاددە جىددىي ئەھۋال» ھالىتى تۇغۇلغان.

ۋالزېر، «بىزنى مەجبۇرىيەت ھالىتى بىلەن يۈزمۈيۈز قويۇۋاتىدۇ ۋە مەجبۇرىيەت قائىدە تونۇمايدۇ» دەيدۇ. راۋلسمۇ «پەۋقۇلئاددە جىددىي ئەھۋال مۇستەسناسى» نى قوبۇل قىلىدۇ.

راۋلس، «بۇ مۇستەسنا (بەزى ئالاھىدە ئەھۋاللاردا) پۇقرالارنىڭ نورمال شارائىتلار ئاستىدىكى كىملىكىنى، ئۇرۇش مەزگىلىدە بىۋاستە ھۇجۇمغا ئۇچرىماسلىقى كەسكىن قىلىپ بەلگىلەنگەن سالاھىيەتلىرىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇشىمىزغا رۇخسەت بېرىدۇ» دەيدۇ.

ئاندرېۋ فىئالا (Andrew Fiala) نىڭمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، «تېررورلۇق بىلەن ئۇرۇش» نىڭ قوبۇل قىلىدۇرۇلۇشى ئۈچۈن قوللىنىلغان پەلسەپىۋى دەۋالاردىن بىرى «پەۋقۇلئاددە جىددىي ئەھۋال مۇستەسناسى» قارىشىدۇر. ئەمما، «يامان يەردىن قىستالغان» ئەھۋالدا، «پەۋقۇلئاددە جىددىي ئەھۋال مۇستەسناسى»نى تەتبىقلاش مۇمكىنلىكىنى «تېررورلۇققا قارشى ئۇرۇش» تەشەببۇسكارلىرىدەك، «تېررورلۇق» تەشەببۇسكارلىرىمۇ ئۆز ھەرىكەتلىرىنى توغرا قىلىپ كۆرسىتىش ئۈچۈن قوللىنالايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، مۇستەسنا قوبۇل قىلمايدىغان كانتچە ئەخلاق تەشەببۇسكارلىرى ئۈچۈن، سەۋەبى نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر پۇقرالارنىڭ ئۆلۈمگە سەۋەب بولغان ھەر ئىككى تەرەپ ناھەق ئىش قىلغان بولىدۇ. بۇ مەنزىرە پەلسەپەۋى نۇقتىدىن كىنايىلىك نەتىجىلەرگە يول ئاچىدۇ: راۋلسچە «پەۋقۇلئاددە جىددىي ئەھۋال» قارىشى ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزىنىڭكىنى توغرا دېيىشىدە قوللىنالايدىغان بىر قاراش بولسا؛ كانتچە قاراش، ھەر ئىككى تەرەپ قارشى تەرەپنى ئەيىبلىگەندە قوللىنالايدىغان بىر قاراش بولۇشى مۇمكىن.

ئەمەلىيەتتە، ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئىككىلا تەرەپنىڭ توغرىلىقىنى قانۇنلاشتۇرۇش بىلەن، ھەر ئىككىسىنىڭ خاتا قىلغانلىقىنى ھۆكۈم قىلىش ئوتتۇرىسىدا، ئەمەلىي نەتىجە نۇقتىسىدىن ھېچقانداق پەرق كۆرۈنمەيدۇ. پەلسەپەۋى نۇقتىدىن، تەتبىقلانغان

زوراۋانلىق ھەربىكەتلىرىنىڭ ئېتىكا ئەھۋالىنى مۇنازىرە قىلىش ئەلۋەتتە زۆرۈردۇر؛ ئەمما بۇ مۇنازىرىلەر نەتىجىسىدە پىكىر بىرلىكىگە كېلىش ۋە ئەمەلىيەتتە زوراۋانلىقنى توختىتىدىغان نەتىجىلەرگە ئېرىشىش ئانچە مۇمكىنەمەس كۆرۈنمەيدۇ. شۇڭلاشقا، پەلسەپەۋى مۇنازىرىلەرنى تېخىمۇ كۆپ نەتىجە ئېلىنىدىغان ساھەلەرگە مەركەزلەشتۈرۈش تېخىمۇ پايدىلىق بولىدۇ.

ئالدى بىلەن مەدەنىيەتلەر ئارا ئالاقىنىڭ قانداق قۇرۇلىدىغانلىقى، ئاندىن خەلقئارا تىنچلىقنى قۇرىدىغان ۋە قوغدايدىغان كونكرېت ئورگانلارنىڭ نېمىلەر بولۇشى كېرەكلىكى ۋە بۇ ئورگانلارنىڭ قانداق قۇرۇلىدىغانلىقى مەسىلىسىگە يۈزلىنىش كېرەك.

ھانىا ئارېندت (Hannah Arendt) نىڭمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، شەخسلەرنى زىيانغا ئۇچراشتىن قوغدايدىغان ئەڭ ياخشى چارىلەردىن بىرى سىياسىي جەريانغا ئاكتىپ قاتنىشىشىدۇر. بۇ سەۋەبتىن، مۇسۇلمانلار ئاز سانلىق بولغان يەرلەردە ۋە كۆپىنچىسى مۇسۇلمان بولغان دۆلەتلەردە ئاز سانلىق سۈپىتىدە ياشايدىغانلارنىڭمۇ ئۇ دۆلەتلەردە ئاممىۋى، سىياسىي ساھەگە قاتنىشىشى مۇھىمدۇر.

تېخىمۇ مۇھىم بىر نۇقتا شۇكى، خەلقنىڭ كۆپىنچىسى مۇسۇلمان بولغان دۆلەتلەر خەلقئارالىق مۇناسىۋەتلەردە ئاكتىپ بولۇشى كېرەك. شۇ ئارقىلىق بۇ دۆلەتلەر خەلقئارالىق تەشكىلاتلارنىڭ قوغدىغۇچىلىق رولىدىن تېخىمۇ كۆپ پايدىلىنالايدۇ ۋە بۇ تەشكىلاتلارمۇ مۇسۇلمان ئاممىنىڭ كۆزىدە قانۇنلۇق ھالغا كېلىپ مەسىلە ھەل قىلىش ئىقتىدارلىرىنى ئاشۇرالايدۇ. بولۇپمۇ، ب د ت خەۋپسىزلىك كېڭىشىنىڭ دائىمىي ئەزالىرىنىڭ رەت قىلىش ھوقۇقىغا ئائىت قىلىنىشى كېرەك بولغان ئىسلاھاتلار، بۇ تەشكىلاتنىڭ، كۈچلۈكلەرنىڭ يېنىدا ئەمەس ھەققانىي بولغانلارنىڭ يېنىدا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىلىشى ئۈچۈن مۇھىمدۇر. بۇ تەشكىلاتنىڭ قانۇنلۇقىنى كۈچەيتىدىغان كونكرېت قەدەملەر تاشلانغاندىن كېيىن، ئاكتىپ ۋە باراۋەر تەرەپلەر سۈپىتىدە مۇسۇلمان دۆلەتلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئۇرۇشنىڭ قانداق شەكىلدە توسۇلۇشى ۋە ئېلىپ بېرىلىشى كېرەكلىكىنى ئورتاق تونۇشقا باغلايدىغان كېلىشىملەر تەييارلىنىشى كېرەك.

ئالاقه جەريانى، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ سىرتىدا قۇرۇلىدىغان ئورگانلار ۋە مۇھىتلار بىلەنمۇ ھەر خىل شەكىللەردە ئېلىپ بېرىلسا بولىدۇ. ھەر ئىككى تەرەپتىمۇ ئالاقە قۇرۇشنى خالىمايدىغانلار بولىدۇ، ئەمما ھەر ئىككى تەرەپتىن قەتئىي ئىرادىگە ئىگە بولغانلار، باشقىلارنى نەزەرگە ئالماستىن بۇ جەريانىنى تەرەققي قىلدۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىشى كېرەك. ئىقتىسادىي جەھەتتىن بەلگىلەنگەن مەنپەئەتلەر سەۋەب بولغان ئۇرۇشلارنى تەنقىد قىلىپ، زوراۋانلىق تىلىنىڭ ئورنىغا دىيالوگ تىلىنى قوللىنىشقا رىغبەتلەندۈرۈش ئارقىلىق ئالاقە جەريانىنى تەرەققي قىلدۇرالايمىز. زوراۋانلىقنىڭ بازارغا سېلىنىشىدا ۋاستە سۈپىتىدە قوللىنىلغان رېتورىكىلاردىن ئۆزىمىزنى قۇتۇلدۇرالساق، دىيالوگ ۋە تىنچلىق ئىزدىنىشىدە ئالدىمىزغا چىققان ئىنتايىن چوڭ بىر توسالغۇدىن قۇتۇلغان بولىمىز. بۇ تېما بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى كېرەك بولغان ئەڭ پايدىلىق پەلسەپەۋى مۇۋەپپەقىيەت، «سىياسىي ئەخلاقچىلارنىڭ» (political moralists) ھاكىمىيەتتە بولغان دەۋرلىرىدىمۇ، دۇنيا تىنچلىقىنى ئەڭ ياخشى شەكىلدە قوغدايدىغان كونكرېت ئورگانلارنىڭ نېمىلەر بولالايدىغانلىقىنى تەسۋىرلەپ بېرەلىشىمىز ۋە بۇلارنى قۇرىدىغان ئالاقە جەريانىنىڭ لايىھەسىنى شەكىللەندۈرەلىشىمىزدۇر.

پایدىلانمىلار:

ئەل-فارۇقى، ئىسمائىل (Al-Faruqi, Ismail). The Nature of Islamic Da'wah «Christian Mission and Islamic Da'wah» ئىچىدە، The Islamic Foundation، 1982.

ئارېندت، ھاننا (Arendt, Hannah). The Origins of Totalitarianism، Harvest Books، 1973.

ئارىبوغان، دېنىز ئۈلكە (Arıboğan, Deniz Ülke). Tarihin Sonundan Barışın Sonuna، تىماش نەشرىياتى (Timaş Yayınları)، 2003.

بوررادورى، جىيوۋاننا (Borradori, Giovanna). Philosophy in a Time of Terror، The University of Chicago Press، 2003.

جىۋەلەك، مەھمەت ئەلى (Civelek, Mehmet Ali). Küreselleşme ve Terör, Saldırganlık Gerçeği، ئۈتوپيا نەشرىياتى (Ütopya Yayınevi)، 2001.

كودى، C.A.J. (Coady, C.A.J.). The Morality of Terrorism، Philosophy 60، 1985.

جوشقۇن، ئەلى (Coşkun, Ali). Mehdilik Fenomeni، ئىز نەشرىياتى (İz Yayıncılık)، 2004.

دېررىدا، ژاك (Derrida, Jacques). Autoimmunity: Real and Symbolic Suicides، A Philosophy in a Dialogue with Jacques Derrida، جىيوۋاننا بوررادورى بىلەن سۆھبەت، « Time of Terror» ئىچىدە، تەرجىمان: Pascale-Anne Brault ۋە Michael Naas، كۆزدىن كەچۈرگۈچى: Jacques Derrida، The University of Chicago Press، 2003.

ئەلىك، ھەسەن (Elik, Hasan). Dini Özünden Okumak، مارمارا ئۈنىۋېرسىتېتى ئىلاھىيات فاكۇلتېتى ۋەقفى نەشرىياتى، 2004.

ئەسەد، مۇھەممەد (Esed, Muhammed). Kuran Mesajı، تەرجىمان: جاھىت كويتاك ۋە ئەھمەت ئەرتۈرك، ئىشارەت نەشرىياتى (İşaret Yayınları)، 1996.

ئېسپوسىتو، جون L. (Esposito, John L.). Unholy War، Oxford University Press، 2002.

(Fiala, Andrew). Terrorism and the Philosophy of History: فىئالا، ئاندرىۋ
Essays in Philosophy ،Liberalism, Realism and the Supreme Emergency Exemption،
2002-يىلى ئاپرىل.

Robert E. Goodin :تەھرىر ،(Foucault, Michel). Power, Right, Truth فۇكو، مىشىل
ۋە Philip Pettit ،«Contemporary Political Philosophy» ئىچىدە، Blackwell Publishers،
2002.

(Habermas, Jurgen). Fundamentalism and Terror: A Dialogue خابېرماس، يۈرگېن
with Jurgen Habermars، جىيوۋاننا بوررادورى بىلەن سۆھبەت، «Philosophy in a Time of
Terror» ئىچىدە، تەرجىمان: Luis Guzman، كۆزدىن كەچۈرگۈچى: Jurgen Habermas، The
University of Chicago Press، 2003.

(Habermas, Jurgen). The Theory of Communicative Action خابېرماس، يۈرگېن،
تەرجىمان: Thomas McCarthy، 1-توم، Beacon Press، 1985.

(Hamidullah, Muhammed). «Hudeybiye Antlaşması هەمىدۇللاھ، مۇھەممەد»
(ھۇدەيبىيە كېلىشىمى)، تۈركىيە دىيانەت ۋەقفى ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيەسى، 18-توم،
تۈركىيە دىيانەت ۋەقفى نەشرىياتى، 1993.

(Hoffman, Bruce). Inside Terrorism بروس ،خوففمان، Columbia University Press،
نيۇ-يورك، 1998.

P. (Huntington, Samuel P.). The Clash of Civilizations and هانتىڭتون، ساموئىل
The Remaking of World Order، Simon and Schuster، 1997.

(Kant, Immanuel). Critique of Practical Reason ئىممانۇئېل ،كانت، تەرجىمان:
James Creed Meredith، Clarendon Press، 1978.

(Kant, Immanuel). To Perpetual Peace A Philosophical Sketch ئىممانۇئېل ،كانت،
تەرجىمان: Ted Humphrey، «Perpetual Peace and Other Essays» ئىچىدە، Hackett
Publishing Company، 1983.

(Karlığa, Bekir). «Cihad ve Terör بەكىر ،كارلىغا، (Karizma) كەرىزما ژۇرنىلى»،
2002-يىلى مارت.

كېلسەي، جون (Kelsay, John). Islam and War، John Knox Press، 1999.

قىرباشئوغلۇ، M. ھەيرى (Kırbaşoğlu, M. Hayri). İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi، ئانكارا مەكتىپى نەشرىياتى (Ankara Okulu Yayınları)، 1999.

قىرباشئوغلۇ، M. ھەيرى (Kırbaşoğlu, M. Hayri). Alternatif Hadis Metodolojisi، كىتابىيات نەشرىياتى (Kitabiyat)، 2004.

Kuran-ı Kerim، تەرجىمان: ئەلى بۇلاچ، باقىش نەشرىياتى (Bakış Yayınları).

ماكياۋېللى، نىككولو (Machiavelli, Niccollio). Discourses، تەرجىمان: Leslie J. Walker، Penguin Books، 1955.

مورگېنتاۋ، ھانس J. (Morgenthau, Hans J.). Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace، Alfred A. Knopf، 1978.

ئۆزئايدىن، ئابدۇلكەرىم (Özaydin, Abdulkerim). «Hassan Sabbah (ھەسەن سابباھ)»، تۈركىيە دىيانەت ۋەقفى ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيەسى، 16-توم، تۈركىيە دىيانەت ۋەقفى نەشرىياتى، 1997.

ئۆزەل، ئەھمەت (Özel, Ahmet). «Cihad (جىھاد)»، تۈركىيە دىيانەت ۋەقفى ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيەسى، 7-توم، تۈركىيە دىيانەت ۋەقفى نەشرىياتى، 1993.

بازارجى، ھۈسەيىن (Pazarcı, Hüseyin). Uluslararası Hukuk، تۈرخان كىتابخانىسى (Turhan Kitabevi)، 2005.

راپوپورت، داۋىد C. (Rapoport, David C.). «Some General Observations on Religion and Violence»، Journal of Terrorism and Political Violence، 3-سان، 1991.

راۋلس، جون (Rawls, John). The Law of Peoples، Harvard University Press، 2002.

رېيچ، ۋالتېر (Reich, Walter). Origins of Terrorism، Woodrow Wilson Center Press، 1990.

شىمىدت، ئالېكس قاتارلىقلار (Schmidt, Alex. Albert Jongman, et al). Political Terrorism، Transaction Books، 1988.

(Swetham, Michael S. Alexander, سۋېتهام، مايكىل S. ۋە ئالېكساندېر، يوناھ Yonah). Bir Terörist Ağının Profili: Usame Bin Ladin (Güncel گۈنجەل نەشرىياتى Yayıncılık)، 2001.

(Terrorism Definitions) (28 Code of Federal تېررورلۇقنىڭ ئېنىقلىمىلىرى Regulations, Section 0.85) http://www.pa-aware.org/what-is-terrorism/pdfs/B-2.pdf، 2006-يىلى 20-ئاپرېل.

(Yazır, Elmalılı M. Hamdi). Hak Dini Kuran Dili يازىر، ئەلمالىلىمى M. ھەمدى، 4-توم، زەھرەۋەين (Zehraveyn).

(Sözen, Ahmet). «Küreselleşmenin Getirdikleri ve ABD'nin سۆزەن، ئەھمەت İkilemi»، كەرىزما ژۇرنىلى (Karizma)، 2002-يىلى يانۋار، فېۋرال، مارت.

(Said, Abdul Aziz - Meena Sharify- سەئىد، ئابدۇل ئەزىز ۋە مىنا شەرىفى فانك Funk). Dynamics of Cultural Diversity and Tolerance in Islam، تەھرىر: ئابدۇل ئەزىز سەئىد - مىنا شەرىفى فانك، «Cultural Diversity and Islam» ئىچىدە، University Press of America، 2003.

تاۋلاس، نەزىھ (Tavlas, Nezih). «Terörü Tanımlamak»، ئىستراتېگىيە ژۇرنىلى (Strateji Dergisi)، 2-سان، 1995.

ۋالزېر، مايكىل (Walzer, Michael). Just and Unjust Wars، Basic Books، 1992.

ۋىتگېنشتېين، لۇدۋىگ (Wittgenstein, Ludwig). Philosophical Investigations، Blackwell Publishing، 2001.